
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Zamrik Vila, Sofia; Puigvert i Planagumà, Gemma , dir. Mulieres sibi negotia tractant: la participació de les dones en el negoci de l'oli bètic (segles I al III dC). 2023. 78 pag. (Grau en Ciències de l'Antiguitat)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/291192>

under the terms of the license

TREBALL DE FI DE GRAU DE CIÈNCIES DE L'ANTIGUITAT

MULIERES SIBI NEGOTIA TRACTANT:
LA PARTICIPACIÓ DE LES DONES EN EL NEGOCI DE
L'OLI BÈTIC (segles I al III dC)

Sofia Zamrik Vila

Dirigit per Gemma Puigvert Planagumà
Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
Facultat de Filosofia i Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona

15 de juny de 2023

UAB
Universitat Autònoma
de Barcelona

***Mulieres sibi negotia tractant*: la participació de les dones en el negoci de l'oli bètic (segles I al III dC)**

Resum: Aquest treball tracta el paper de les dones en l'economia romana a partir del cas d'estudi de l'epigrafia amfòrica bètica, on s'ha testimoniat un conjunt de noms femenins en diferents *tituli picti* i segells. S'ofereix un repàs de la condició de les dones en la societat i economia romanes a partir de les fonts literàries i s'analitza el seu paper en el negoci de l'oli bètic a partir de les evidències epigràfiques, aprofundint en alguns exemples.

Paraules clau: Economia, Treball Femení, Epigrafia Amfòrica, Bètica, Societat

ÍNDIX

<i>Agraïments</i>	4
<i>Pròleg</i>	5
INTRODUCCIÓ, OBJECTIUS I METODOLOGIA	6
1. LES DONES EN LA SOCIETAT I ECONOMIA ROMANES	7
1.1. L'ideal femení	7
1.2. La progressiva independència femenina	7
1.3. Les dones i la propietat	9
1.4. Les dones i el comerç	11
1.5. Les dones de la Bètica en la societat i economia romanes	14
2. EL COMERÇ DE L'OLI BÈTIC	16
2.1. L'epigrafia amfòrica de les àmfores Dressel 20	19
2.1.1. <i>Els segells</i>	19
2.1.2. <i>Els tituli picti</i>	19
3. ESTUDI DE LES DONES EN L'EPIGRAFIA AMFÒRICA DE LES DRESSEL 20	21
3.1. Estat de la qüestió	21
3.2. Les dones en les àmfores Dressel 20	23
3.2.1. <i>Aelia Aeliana</i>	23
3.2.2. <i>Aelia Marciana</i>	26
3.2.3. <i>Maria Postumina i Maria Fesiana</i>	27
3.2.4. <i>Antonia Agathonice</i>	28
3.2.5. <i>Caecilia Charitosa</i>	28
3.2.6. <i>Coelia Mascellina</i>	30
3.2.7. <i>Cornelia Placida</i>	32
3.2.8. <i>Licina Optata</i>	33
3.2.9. <i>Attenia Cytonis</i>	33
3.2.10. <i>Iulia Terentiana i Iulia Urbica</i>	34
3.2.11. <i>Iunia Melissa</i>	34
CONCLUSIONS	35
CORPUS EPIGRÀFIC	38
<i>Tituli picti per àmfores</i>	38
<i>Segells</i>	58
BIBLIOGRAFIA	62
ANNEXOS	69

Agraïments

Aquest treball, que ve signat sota el meu nom, té en realitat molts altres noms al darrera. Vull agrair, en primer lloc, a les meves professores. A la Gemma Puigvert, la meva guia en l'elaboració d'aquest treball i en el meu recorregut pel Grau de Ciències de l'Antiguitat, gràcies per estar present des de l'inici. Les primeres lectures en llatí de la meva vida acadèmica tenen la teva veu. Gràcies a la Marta Oller per assessorar-me, junt amb la Gemma, en la tria del treball. Gràcies a la Cándida Ferrero, amb qui he après a capbussar-me en els textos llatins, i a l'Esther Rodrigo i la Núria Romaní, amb qui he compartit tantes hores de laboratori arqueològic. A la resta de professores i professors que he tingut al llarg del Grau, gràcies per compartir amb mi la passió per la cultura clàssica.

Gràcies al Manel García Sánchez per oferir-me tot el seu temps i dedicació. Aquest treball no hagués estat possible sense els seus consells.

Vull dedicar un agraïment especial a la meva família. A sa meva padrina, que sempre que torno a casa m'espera amb els braços oberts, i a es meu padrí, que em recita versos llatins de memòria. Gràcies a sa madrina per fer el viatge a Roma encara més divertit. A les meves germanes, Mariam i Aina, gràcies per entendre que només volgués visitar ruïnes durant aquells dies d'agost al Líban. Als meus pares, Abed i Aina, per inculcar-me des de ben petita la fascinació pel món mediterrani antic. I gràcies al Joan, un arqueòleg excel·lent i un suport imprescindible, també a l'hora de fer aquest treball.

Pròleg

A les aules, als llibres i als mitjans, se'ns ha ensenyat que les dones d'època romana es dedicaven únicament i exclusivament a tenir fills i cura de la casa. El que entenem per època romana abasta un imaginari col·lectiu molt ampli en l'espai i el temps. Ben segur, la condició de les dones a Roma en època monàrquica diferirà de la de principis de la nostra era en un altre racó de l'Imperi com, per exemple, la Bètica (Andalusia). A mi mateixa, quan explico que estudio el paper de les dones comerciants dins la societat romana, se'm respon amb una pregunta: però n'hi havia? És possible que en el marc de la societat romana, de valors plenament patriarcals i misògins, existissin dones que, contradient els ideals femenins de l'època, tinguessin la suficient facultat social i econòmica per a involucrar-se en el món comercial romà? No només tenim constància de l'activitat d'aquestes negociants, sinó que també en coneixem els noms, conservats en l'epigrafia amfòrica. Si les fonts literàries transmeten una imatge de la dona romana dedicada a les tasques domèstiques i familiars, sotmesa a la tutela dels homes, la documentació epigràfica reflecteix una realitat completament diferent. Culpar a les fonts de la mala interpretació del paper de les dones en l'Antiguitat és molt fàcil, però aquestes no en són les úniques causants. La tradició dels estudis del món clàssic comparteix la responsabilitat de perpetuar o no aquests valors, tan distants de la realitat i de necessària revisió. Per això, aquest treball confirma la participació de les dones en l'economia romana a partir d'un cas d'estudi concret, el negoci de l'oli de la Bètica.

INTRODUCCIÓ, OBJECTIUS I METODOLOGIA

Aquest treball estudia la participació de les dones en el negoci de l'oli bètic, testimoniada entre els segles I i III dC principalment a partir de l'epigrafia amfòrica del mont Testaccio (Roma). L'oli de la Bètica arribava a la capital de l'Imperi en àmfores, sobre les quals s'escriu un conjunt de dades referents al procés productor i comercialitzador, mencionant també els personatges involucrats. En aquestes inscripcions es poden llegir quantitat de noms femenins, essent més de seixanta els testimoniats, els quals fan referència a les dones participants del negoci. En tant que l'estudi de totes elles esdevé inabastable per a un Treball Final de Grau, s'aprofundirà únicament en aquelles mencionades per Simona Morretta a l'article «Donne imprenditrici nella produzione e nel commercio dell'olio betico (I-III sec. d. C.)» (Morretta 1999). Aquesta publicació és l'única que tracta de manera exhaustiva la intervenció femenina en la producció i comercialització de l'oli bètic i constitueix el punt de partida del present treball. Així doncs, s'oferirà una compilació actualitzada de les dones recollides per S. Morretta.

La hipòtesi del present treball és que les dones de l'Imperi, almenys les de la Bètica, participen activament de l'economia romana i tenen més representació del que es diu a les fonts. Els objectius són, d'una banda, reflexionar sobre les circumstàncies en què aquestes dones participaven d'aquest negoci, de l'altra, esbrinar quina imatge de l'entorn social, econòmic i ideològic envoltava la seva activitat en el negoci de l'oli bètic.

Per tal d'assolir els objectius del treball, la metodologia ha estat, en primer lloc, fer un llistat de les dones citades en l'article de Morretta, i veure en quin registre epigràfic (*tituli picti* o segells) apareixen els seus noms. Les inscripcions on apareixen s'han recollit al final del treball en forma de corpus, agrupades per àmfores, en cas de fer referència a *tituli picti*, i per segells. Per a l'elaboració d'aquest apartat ha estat fonamental la consulta de la base de dades d'epigrafia amfòrica del Centre per a l'Estudi de la Interdependència Provincial a l'Antiguitat Clàssica (CEIPAC). En segon lloc, s'ha buscat si les mateixes dones apareixen en altres registres, principalment inscripcions honorífiques o funeràries que ens puguin donar alguna pista sobre el seu estatus social, en tant que no apareixen testimoniades en les fonts. Aquest segon pas s'ha fet consultant les següents bases de dades: *Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby* (EDCS); *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (EDH); *Epigraphic Database Roma* (EDR); *Hispania Epigraphica Online* (HEp); *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL). S'ha de destacar que la principal mancança per a l'estudi d'aquestes dones ha estat la inexistència de testimonis en primera persona.

1. LES DONES EN LA SOCIETAT I ECONOMIA ROMANES

1.1. L'ideal femení

Optima et pulcherrima, lanifica, pia, pudica, frugi, casta, domiseda. Aquests són els qualificatius que es poden llegir en el sarcòfag d'*Aymone*, que va morir a Roma durant la primera meitat del segle II dC (CIL VI 11602; cf. Annex 1). La figura femenina ideal en època romana era la matrona i les característiques que havia de reunir eren poques i sempre les mateixes (Cenerini 2009: 33). La matrona havia de reunir els valors de *pudor*, *pietas*, *honestas* i *simplicitas*. L'epigrafia funerària s'ha encarregat de fer arribar fins als nostres dies les ocupacions que havia de realitzar la dona ideal, reunides en l'imperatiu moral del *casta fuit* (CIL XI 7898), *domum seruauit, lanam fecit* (CIL VI 15346). La dona exemplar era modesta i reservada, simple, honesta, només mantenia relacions sexuals dins el matrimoni amb la finalitat de procrear i dedicava el seu temps al culte, a les tradicions i a teixir a dins de casa. Aquest model no té límits cronològics ni geogràfics i freqüentment és testimoniats en aquelles províncies on la romanització va arrelar més, com és el cas de la Bètica. Al segle I dC, a la ciutat romana de *Tucci* (Martos, Jaén) mor als seixanta-cinc anys *Caesia Celsa*, distingida per les virtuts femenines tradicionals: *lanifici praeclara fides pietatis alumna priscae praecipue fama pudicitiae*: (CIL II 1699; cf. Annex 2). Que l'epigrafia presenti aquest patró com a ideal femení es contradiu amb altres inscripcions en què s'esmenten les ocupacions que van exercir les dones romanes, que suggereixen una visió més propera a la realitat en la qual, progressivament, les dones van prenent protagonisme. Pocs segles després del naixement de la ciutat de Roma, les dones havien adquirit una autonomia sorprenent, tant en relació amb la seva condició originària com en relació a altres dones de l'Antiguitat (Cantarella 1991: 34).

1.2. La progressiva independència femenina

Des dels inicis de la legislació romana, les dones sempre van estar subjectes a la dependència d'un home – fos aquest el pare, el germà, el marit o el pare del marit – que representava la figura del *paterfamilias*. Des d'època monàrquica amb les *Leges Regiae* i a partir de la República amb les Lleis de les XII Taules, el *paterfamilias* tenia tot un conjunt de drets sobre la seva descendència, a més del dret de vida o mort, legitimat per la *patria potestas*. Totes les possessions que figuressin en nom d'una persona pertanyien al pare d'aquesta. Tot i que fos el fill qui portava a terme un negoci, el *paterfamilias* n'era el propietari legal i, per conseqüència, el beneficiari. Mentre aquest visqués, els

descendents no podien fer testament: eren *alieni iuris* i per tant estaven sota el control d'una altra persona, no eren jurídicament independents.

Les dones es convertien en matrones un cop unides en matrimoni. Prèviament, el *paterfamilias* havia hagut de donar el seu consentiment (Gardner 1990: 9-10). Les dones, en casar-se, rebien una part proporcional de l'herència paterna, la dot. Si la *dos* era *profecticia*, lliurada directament pel pare, aquest podia reclamar-la en cas de divorci. Si, en canvi, es tractava d'una *dos adventicia*, proporcionada per una altra persona que no fos el pare, com la mateixa núvia, ella podia reclamar-ne la part corresponent.

En època republicana, els matrimonis que es celebraven es feien *cum manu*, la qual cosa significava que la dona quedava sota la potestat del marit, tot i que el pare seguia tenint certs drets. Ja als inicis de l'Imperi, però, es difon la pràctica del matrimoni *sine manu*, a partir del qual la dona segueix estant sota la potestat del pare, però la seva descendència quedaria sota el control del marit: la dona no podria exercir autoritat legal sobre els descendents. El contingut de la dot seria administrat per la pròpia esposa o encomanat a una persona d'absoluta confiança, majoritàriament el marit (*Dig.* 35, 2, 95; Aul. Gell., *NA*, 17, 6) (Lázaro Guillamón 2003: 158).

Si el *paterfamilias* moria, l'esposa i els fills i les filles, si no estaven casades *cum manu*, deixaven de ser *alieni iuris* per a ser *sui iuris*, és a dir, ja no estaven sota el control d'una altra persona. Durant tota l'època romana, les dones *sui iuris* de qualsevol edat i condició civil i social van estar sempre subjectes a tutela, almenys formalment. En complir els 12 anys i ser majors d'edat, sortien de la *tutela impuberum* per entrar a la *tutela mulierum*, que durava tota la vida. La figura del *tutor mulieris*, normalment nomenat al testament del pare, era requerida quan una dona volia vendre propietats, manumetre esclaus, casar-se *cum manu*, acceptar una herència o prometre una dot, és a dir, en totes aquelles activitats que impliquessin certa disminució de la propietat. Amb aquesta figura es pretenia evitar que la dona llegués els seus béns, que serien la dot i l'herència rebuda del seu pare, a la família del marit, per tal que aquests tornessin a la família de la dona. Si aquesta no estava casada *cum manu* i si el tutor era un germà del difunt *paterfamilias* o qualsevol home de la seva família, vetllaria per mantenir el patrimoni dins de la família (Medina Quintana 2012: 94). Paral·lelament, la figura del *tutor mulieris* fou justificada per escriptors i legisladors per la suposada incapacitat femenina en el món dels negocis i la presumpta facilitat de les dones per a ser enganyades (Dixon 1984: 356-362). Així, en el pensament jurídic romà, la propietat femenina era

considerada provisional, pendent de ser transferida el més aviat possible als homes de la família.

1.3. Les dones i la propietat

Des dels inicis de Roma o des de les XII Taules, les dones romanes, a diferència de les gregues, heretaven els béns paterns exactament com els seus germans (Cantarella 1997: 17). Tot i que per llei els hereus eren els homes de la família, en els testaments les filles apareixen com receptores de part del patrimoni patern. Tenien dret, per tant, a rebre'n una part (Medina Quintana 2012: 96; Cantarella 1997: 89-91; Gardner 1990: 164). Les dones succeïen com *heredes suae* en qualitat de filles i netes en línia masculina o d'esposes *in manu: loco filiae* del marit o del *paterfamilias* d'aquest. Amb això, cap a inicis de la República, les dones poden ser hereves, tot i que no se'ls permet llegar els seus béns per tal d'impedir que aquests, en morir elles, acabessin en mans d'una altra família que no fos la del marit. Cap a la segona meitat del segle IV aC i la primera meitat del III aC, les dones podran heretar i fer testament a partir del *testamentum per aes libram*, que, essent una mena de *mancipatio* (compravenda), no exclouia les dones (Cenerini 2009: 44; Cantarella 1989: 602).

Les dones necessitaven la presència del tutor en tots aquells béns que formessin part de les *res mancipii*: esclaus i esclaves, bous, cavalls, mules i finques rústiques i urbanes a la península Itàlica. En canvi, quan es tractava de *res nec mancipii*, és a dir, ovelles, cabres, joies, roba, mobiliari, cases i finques fora de la península Itàlica, les dones podien comprar i vendre lliurement aquests béns. Cap a finals del segle III aC i principis del segle II aC, era habitual llegar en el testament les *res mancipii* als homes i les *res nec mancipii* a les dones (Gardner 1990: 177).

Quan les guerres assolaren la península Itàlica, les dones van començar a fer-se càrrec de les terres, ja que tenien més possibilitats de sobreviure que els seus germans i marits, els quals havien de lluitar amb l'exèrcit romà. La mortaldat de marits, pares i germans causada per episodis com el de les Guerres Púniques va portar a una absència física d'homes a la ciutat i, com a conseqüència, la impossibilitat d'exercir la *patria potestas* (Pomeroy 1999: 186). Els béns van ser heretats per les dones, vídues o orfes, les quals serien independents *de facto* almenys en l'aspecte econòmic (Cantarella 1997: 118), fet que va provocar un empobriment de la població masculina enfront la femenina, que havia anat acumulant riqueses. Prova de la necessitat d'acabar amb la riquesa femenina és l'aprovació al 215 aC de la *Lex Oppia*, a partir de la qual es va prohibir que una dona

pogués portar a sobre més de mitja onça d'or (Gago Durán 2012: 30-31) ni vestits de colors massa cridaners ni circular en lliteres per Roma, llevat d'estar-se desplaçant a les cerimònies religioses públiques. Es veurà, però, com les matrones ocuparan les vies d'accés al fòrum sota la consigna de que la República romana no podia anar en contra de l'embelliment de les dones. En la mateixa línia, la promulgació de la *lex Voconia*, al 169 aC, va prohibir ser hereves a les ciutadanes més adinerades pertanyents a la primera classe del cens, per tal d'evitar la dispersió de la riquesa familiar. Ara bé, existiran certes maneres d'eludir aquesta llei, per exemple, deixar diners no com a herència, sinó en forma de donatiu o fideïcomís o, directament, no ser registrades al cens.

Ja cap a mitjan segle I dC i ben entrada l'època imperial, la *tutela mulierum* no presentava impediments reals perquè les dones poguessin desenvolupar certs assumptes legals i comercials lliurement. Les lleis de Claudi establiran que el tutor no haurà de ser *legitimus*, és a dir, de la família del pare. Prèviament, però, el gran canvi havia vingut donat pel programa legislatiu d'August (18 aC – 9 dC): la promulgació de la *lex Iulia et Papia Poppaea* buscava afavorir el matrimoni i la natalitat per tal de tornar al típic sistema familiar romà, a partir d'un conjunt de recompenses i penalitzacions. Destaquen, entre altres, la *lex Iulia de maritandis ordinibus*, que dificultava la pràctica del divorci i fomentava els matrimonis entre persones de la mateixa classe social, la *lex Iulia de adulteriis coercendis*, que condemnava l'adulteri, o el *ius trium liberorum*, a partir del qual totes aquelles dones lliures que tinguessin tres o més de tres fills o filles i les llibertes que en tinguessin quatre o més, quedaven deslliurades de la *tutela mulierum* i rebien capacitat d'heretar. Ara bé, lluny de buscar una relativa independència femenina, s'estava incentivant el paper de mare per a les dones (Medina Quintana 2012: 103).

Des de finals de la República i principis de l'Imperi, les dones podien divorciar-se per voluntat pròpia i la pràctica del divorci s'estén notablement. En la primera meitat del segle I dC la dona havia obtingut ja un gran nivell d'independència socioeconòmica respecte al seu estat inicial gràcies, en part, a les herències paternes i de viudetat i a la possibilitat de recuperació total o parcial de la seva dot. Per motius com aquests, August va veure necessària l'elaboració d'un sistema jurídic per a fer ressorgir el model matronal. Molts autors parlen de les dones de la família imperial i esmenten les seves possessions: *Domitia*, esposa de Domicià, disposava de latifundis i ramats de bestiar; *Ulpia Marciana*, germana de Trajà, posseïa dues vil·les a la Península Itàlica (Medina Quintana 2012: 112). Veurem també com les dones de la família imperial esdevindran hereves, com és el cas de Lívia (Suet. *Aug.* 101, 2; cf. Annex 3). Varró comença la seva obra *De re rustica*

dedicant-la a la seva esposa *Fundania*, que acaba d'adquirir una finca (Varro, *Rust.* 1, 1). En una de les seves cartes, Plini s'adreça a *Fabatus*, l'avi de la seva esposa, qui ha venut uns camps a una dona, Corèl·lia. (Plin. *Ep.* VII, 11). De fet, Plini insistirà a Corèl·lia per a que s'adapti al preu, en tant que ella volia pagar un import major a l'acordat (Plin. *Ep.* VII, 14). Tàcit parla de *Plancina*, l'esposa de Pisó, que gaudia de *nobilitas* i *opes* (Tac. *Ann.* II, 43, 4; cf. Annex 4) i dels béns d'*Aemilia Musa, locupletis* (Tac. *Ann.* II, 48, 1; cf. Annex 5). Tenim constància també de la riquesa de les dones etrusques, com Tanaquil, *summo loco nata* (Liv. I, 34; cf. Annex 6).

Així com alguns autors clàssics parlen del model femení exemplar, en època imperial molts es centren en la concepció negativa projectada envers les dones. Sèneca parla de la societat romana com una societat depravada, amb dones que recorren a pràctiques abortives (Sen. *Helv.* XVI). Marcial exposa de manera molt clara el que devien pensar els homes sobre la riquesa de les dones (Mart. VIII, 12; cf. Annex 7). Es pot entendre que la llei *Iulia* no s'estava complint quan Juvenal, que destaca pels seus versos extremadament misògins, escriu: *ubi nunc, lex Iulia, dormis?* (Juv. II, 37). Efectivament, la *lex Iulia* dormia de veritat, però això no significa que les dones fossin totes adúlteres, sinó que havien guanyat independència i, en paraules d'Eva Cantarella (1991: 35), per als romans les dones independents no podien ser altra cosa que adúlteres.

1.4. Les dones i el comerç

A partir de l'expansió romana, al segle III aC s'obren noves possibilitats econòmiques i s'enforteixen les operacions comercials. Amb el domini assentat fora d'Itàlia, Roma gaudirà d'una posició central al Mediterrani que afavorirà les primeres relacions amb algunes ciutats del litoral hispànic i gal en forma d'intercanvis econòmics. En un moment incipient, el comerç es percep com una activitat secundària, desplaçada pel principal ofici que ocuparia la majoria de la població a l'Antiguitat: l'agricultura. Els encarregats de portar endavant les escasses operacions comercials eren principalment individus pertanyents als estrats inferiors de la societat, *id est*, esclaus i lliberts (García Brosa 1999: 174). Tot i així, els membres de les classes altes s'acabaran implicant en el món del comerç. N'és una prova la promulgació del *Plebiscitum Claudianum* al 218 aC, que va prohibir als senadors i als fills d'aquests tenir una nau amb capacitat per a transportar més de 300 àmfors. A les portes de la segona Guerra Púnica, Roma no es podia permetre el risc de reduir tan ràpidament el seu cercle governant.

Com ja s'ha vist, el Principat acabarà imposant un pla de recuperació dels preceptes del *mos maiorum*, fet que obligarà als membres de les classes superiors a distanciar-se notablement de qualsevol relació directa amb els *negotia*. Aquesta mala reputació de l'activitat comercial ens la refereixen molts autors. Ciceró es refereix als qui van per mar com *homines tenues obscuro loco nati* (Cic. *Verr.* II, V, 167). Si bé les fonts clàssiques parlen de qüestions laborals en el món romà, la poca informació que ens arriba de l'entorn laboral de les dones està completament condicionada pels ideals de l'època. La nostra percepció del fenomen del treball femení en època romana està absolutament per sota dels percentatges reals de la seva participació en el desenvolupament de l'economia de l'època. Els agrònoms llatins són els que en parlen d'una manera més exhaustiva i ofereixen un percentatge més paritari (Alfaro Giner 2012: 155). Tot i així, la literatura reflecteix una visió elitista dels escriptors, que no trobaven cap interès en el treball realitzat per les dones (Medina Quintana 2012: 25; Molas Font 1994: 83). Columel·la, citant l'obra de Xenofont (*Oec.* 7, 18-28), atribueix a la dona la cura de la casa i a l'home, les activitats desenvolupades a l'exterior i l'espai públic (Columella, *Rust.* XII, Prefaci). Es veurà, però, que la relació de les dones amb l'economia romana va transcendir l'espai domèstic.

Si es llegeixen atentament, alguns textos poden aportar indicis de la participació femenina en el comerç. Suetoni recull l'actuació de Claudi davant una revolta popular causada per un moment de males collites. Per a solucionar la poca arribada de subministraments, l'emperador promet als comerciants certs beneficis: a qui era ciutadà romà, l'exempció de la llei *Papia Poppaea*; a qui era ciutadà llatí, la concessió de ciutadania romana¹; a les dones, els privilegis del *ius trium liberorum* (Suet. *Claud.* 18-19; cf. Annex 8). La importància d'aquest text recau en el fet que Suetoni, en fer referència a les diferents condicions dels *negotiatores*, esmenta també les *feminae*, deixant constància de la seva participació del món comercial. Petroni descriu la riquesa de *Fortunata*, esposa de Trimalció, un armador dedicat al comerç de vi, llegums i mantega de porc (Petron. *Sat.* 76; cf. Annex 9). Al *Dig.* 34, 2, 32, 4 es menciona una *negotiatrice* que llega a la seva filla totes les seves joies. *Paulus* dubta sobre si el llegat comprenia només les joies o també hi incloïa la mercaderia que venia (era venedora). Entorn a un edicte sobre la gestió de negocis, Ulpià fa èmfasi en el fet que el pronom masculí *quis*,

¹ Referent a aquest episodi veure també Gai. *Inst.* I, 32c: *Item edicto Claudii Latini ius Quiritum consecuntur, si nauem marinam aedificauerint, quae non minus quam decem milia modiorum frumenti capiat, eaque nauis uel quae in eius locum substituta sit, sex annis frumentum Romam portauerit.*

que faria referència als destinataris de l'edicte, també ha de ser entès com *quae*, en femení, ja que les dones també poden encarregar-se de la gestió dels negocis: *haec verba "si quis" sic sunt accipienda "sive quae": nam et mulieres negotiorum gestorum agere posse et conveniri non dubitatur* (Dig. 3, 5, 3, 1). En el mateix, sentit, al Dig. 3, 5, 3, 3, aclareix que *alterius* es refereix a persones d'ambdós sexes, *et hoc ad utrumque sexum regertur*.

Un dels elements clau en la realització de transaccions comercials portades a terme tant per homes com per dones és el diner. En el cas de les dones, aquest podia ser transferit amb la simple entrega, *traditio*, sense necessitat de l'autorització del tutor (Lázaro Guillamón 2003: 159; Cantarella 1997: 192). Segons les *Institutiones* de Gai, jurista romà de mitjan segle II dC, la dona podia realitzar donatius pecuniaris (*si quando mulier mutuam pecuniam alicui sine tutoris auctoritate dederit*, Gai. *Inst.* II, 81) i rebre cobraments que milloressin la seva condició (Gai. *Inst.* II, 83). A més, diu Gai, les dones *sibi negotia tractant* (Gai. *Inst.* I, 190):

<i>Feminas uero perfectae aetatis in tutela esse fera nulla pretiosa ratio suasisse uidetur: nam quae uulgo creditor, quia leuitate animi plerumque decipiuntur et aequum erat eas tutorum auctoritate regi, magis speciosa uidetur quam uera; mulieres enim, quae perfectae aetatis sunt, ipsae sibi negotia tractant, et in quibusdam causis dicis gratia tutor interponit auctoritatem suam; saepe etiam inuitus auctor fieri a praetore cogitur.</i>	Realment, ninguna raó precisa sembla convèncer de que les dones d'edat adulta hagin d'estar en tutela, ja que la creença general de que la majoria són enganyades per la seva manca de valor i que és just que siguin governades per l'autoritat dels tutors sembla més aparent que certa. Sens dubte, les dones que estan en edat adulta manegen els negocis per elles mateixes. En algunes ocasions el tutor fa ús de la seva autoritat per pur compliment i sovint, contra la seva voluntat, obligat pel pretor.
--	---

[Traducció pròpia]

Amb això, és possible que les dones involucrades en els negocis seguissin representant els valors de la matrona. És força conegut l'exemple d'*Eumachia*, que va finançar la construcció d'un edifici al fòrum de *Pompeia*, una dona de gran riquesa però a la vegada una matrona exemplar i sacerdotessa pública de la *Concordia Augusta* (CIL X 810).

1.5. Les dones de la Bètica en la societat i economia romanes

A *Hispania* trobem nombroses evidències sobre la concentració de patrimoni en mans femenines (Navarro Caballero 2001: 191-201). Marcial, en els seus epigrames ens parla de *Marcela*, la seva mecenes, que posseïa una fortuna tan gran que va cedir a l'autor una àmplia *villa* amb bosc, hort, prats i un colomer a les afores de *Bilbilis* (Calatayud) (Medina Quintana 2012: 114-15; Mirón Pérez 2000: 60-61). En l'epigrafia hispànica es veuen exemples de dones que actuen com *heredes*. Són els casos de *Ammia Arocia* (León) (CIL II 1702) i *Valeria Primula* (Emerita Augusta) (EME005) (Medina Quintana 2012: 1000). Una inscripció del segle II dC trobada a *Clunia* (Peñalba de Castro, Burgos) diu que *Aurelia Aventina* posseïa uns *praedia*, unes propietats (CIL II 2818). La capacitat de les dones per a posseir terres i exercir drets com a terratinents queda patent en una inscripció del 193 dC que recull un conflicte entre *Valeria Faventina*, una propietària de *Tarraco* i una comunitat indígena (*compagani riui Larensis*) pels límits d'unes finques (CIL II 4125; RIT 143), ja que el mateix governador de la Tarraconense dona la raó a *Valeria Faventina* i li concedeix la propietat d'aquests terrenys liminars (Medina Quintana 2012: 115).

Però si fixem l'atenció en la ubicació de l'epigrafia hispànica que parla de la riquesa femenina es veurà una concentració d'exemples a la Bètica, la regió d'*Hispania* que més aviat es romanitza. Els territoris en què les dones adquireixen més ràpidament rols d'importància econòmica, religiosa, social i fins i tot política són els més romanitzats (Gago Durán 2012: 20). Aquest fet fa que hi hagi una clara connexió entre les ciutats bètiques i la capital de l'Imperi. Veurem com algunes famílies de l'elit residiran a Roma per a construir la seva carrera política i adquirir una formació intel·lectual de qualitat, mantenint alhora les relacions socials, econòmiques i familiars amb la seva pàtria d'origen (Mirón Pérez 2013: 300). Les dones d'aquestes famílies bètiques també residiran a Roma. El seu desplaçament podria ser degut a motius matrimonials, bé per casar-se o bé, un cop casades, per a acompanyar el marit que hauria d'ocupar algun càrrec a la capital, com és el cas d'*Helvia*, originària d'*Urgavo* (Arjona, Jaén) (Mirón Pérez 2000: 48-53). El seu matrimoni amb Marc Anneu Sèneca la porta a viure a *Corduba*, on naixerà el seu fill Luci Anneu Sèneca. Sèneca narra com la seva mare va contribuir a augmentar la riquesa dels fills i va administrar els patrimonis familiars: *tu, filia familiae, locupletis filiis ultro contulisti; tu patrimonium nostrum sic administrasti* (Sen. *Helv.* 14, 3; cf. Annex 10). Una dona de classe senatorial tenia més llibertat i temps que els seus familiars homes en tant

que no estava lligada a les obligacions d'un càrrec que pogués retenir-la a Roma o a les províncies (Mirón Pérez 2013: 322).

Una altra mostra de la independència econòmica de les dones de la Bètica són les inscripcions honorífiques per actes d'evergetisme. *Vibia Rusticana*, de *Cartima* (Cártama, Màlaga), obliga als seus hereus a realitzar alguna dedicació en nom seu (CIL II 1952) al segle II dC. *Fulvia Honorata* deixa establert en el seu testament que s'ha de celebrar un dinar públic (CIL II 1941). A *Hispalis*, *Fabia Hadrianilla*, *consularis filiae*, *senatoris uxori*, *senatoris sorori* i *senatoris matri*, llega cinquanta mil sestercis per a una fundació alimentària (Gago Durán 2012: 81; CIL II 1192; cf. Annex 11). A partir d'aquest donatiu i els altres actes evergètics, aquestes dones enriqueixen socialment la seva família.

La Bètica és la província en què les dones es mostren més actives en actes evergètics, arribant al seu zenit al segle II dC (Gago Durán 2012: 62-64). No és casualitat que coincideixi cronològicament amb l'aparició de noms femenins en l'epigrafia amfòrica. Per exemple, *Aponia Montana*, que patrocina uns jocs circenses, estava casada amb un home de la família dels *Caesii*, *mercatores* i propietaris de terres a *Astigi* (CIL II 1471; cf. Annex 12). En tant que la Bètica és la zona de més madura i profunda romanització (Gallego Franco 1993: 121), és on trobem la majoria d'evidències de dones amb poder econòmic, no només entre les activitats relacionades amb la producció i comercialització de l'oli, sinó també amb les d'altres tallers o amb oficis més modestos. La possessió de finques per part de dones, com ja s'ha esmentat a partir d'alguns exemples de propietàries de latifundis, testimoniades a partir de l'epigrafia hispànica, seria la base del poder econòmic de l'aristocràcia femenina hispànica (Gallego Franco 1993: 113). Això permetria a aquestes dones la participació en altres sectors de l'economia tan profitosos com la producció i comercialització de l'oli, una de les activitats econòmiques més lucratives de la *Hispania* romana.

2. EL COMERÇ DE L'OLI BÈTIC

El comerç és entès com una activitat de compra i venda de productes, que pot variar depenent dels productes bescanviats o de la gent que s'hi dedica. El *mercator* o *negotiator* és el comerciant, que es dedica a la compra-venda de mercaderia per a l'obtenció de beneficis. S'entén per *negotiator* una persona que es dedica als *negotia* (Valencia Hernández 1989-90: 205). L'origen del mot *negotium* es remunta a l'expressió negativa *nec otium* “absència de l'oci” i pot ser interpretat com “ocupar-se d'alguna cosa” (García Brosa 1999: 183). El *negotiator* o *negotians* no només es dedica a activitats comercials, sinó també a les finances, la gestió d'empreses i transports, la construcció, la immobiliària i l'explotació agrícola. El terme adopta una accepció diferent segons l'època, més relacionada a les finances durant la República i més general durant l'Imperi.

Entre els segles I i III dC el producte més exportat de la Bètica és l'oli d'oliva, que arriba a Roma a partir d'un sistema controlat, l'*annona* (Chic García 1988: 53-70; Remesal Rodríguez 1986: 81ss; Rodríguez Almeida 1984: 91ss). No hi havia mitjans de transport exclusius per a l'*annona*, per això l'administració pública traspassava la tasca als serveis dels privats. En aquest àmbit, són significatives les inscripcions dedicades a la figura del *Praefectus Annonae*, amb seu a Roma. La majoria de les inscripcions són encomanades per comerciants hispànics, sobretot *olearii* de la Bètica: *negotiatores oleari(i) ex Baetica* (CIL VI 1625b), [*mercat-, negotiat]ores frumenta[ri et oleari?]* *Afrari* (CIL VI 1620), *scaphari Hispalenses* (CIL II 1180) (Rodríguez Almeida 1984: 93). En aquest conjunt d'inscripcions hi apareix també la figura del *diffusor olearius ex Baetica* (CIL VI 297722), el personatge encarregat d'exportar l'oli bètic cap a Roma. La relació d'alguns d'aquests *negotiatores* o *mercatores olearii* amb l'*annona* mostra una connexió evident entre aquest sistema de proveïment estatal romà i l'oli envasat en àmfores bètiques (Chic García 1988: 53). Es coneixen diversos exemples de *negotiatores* arreu de l'Imperi així com de *negotiatrices*, dones que podien estar al capdavant d'importants propietats territorials o de grans empreses. Ara bé, en el camp del comerç de l'oli bètic, de *negotiatrice* només se'n coneix una. Es tracta de *Coelia Mascellina, negotiatrice olearia ex provincia Baetica*, de qui parlarem més endavant. El terme *negotiatrice* especifica, doncs, que la dona està vinculada a l'activitat mercantil, però no indica si era venedora o també productora de la mercaderia (Lázaro Guillamón 2003: 186). S'ha esmentat que el procés de producció i exportació de l'oli de la Bètica estava controlat per l'Imperi i que formava part del funcionariat romà. S'hauria de valorar, per tant, quin grau d'implicació tenien aquestes dones en aquest procés, si actuaven en

categoria de funcionàries de la comercialització (Gago Durán 2012: 44) o si ho feien com a propietàries de les terres productores de l'oli (Gallego Franco 1993: 113-7).

L'oli era transportat en àmfores, uns recipients ceràmics de forma tancada dotats de nanses, emprats com a contenidors per al transport per mar, principalment, d'aliments com oli, vi, salaons i salses de peix o conserves d'olives o altres fruits. Les àmfores presenten una notable varietat morfològica depenent del tipus i quantitat d'aliments a transportar, de l'àrea productiva o de l'evolució cronològica (Peacock i Williams 1986). L'àmfora emprada a gran escala per al transport de l'oli de la Bètica entre els segles I i III dC és el tipus Dressel 20. Aquestes àmfores eren fabricades en diferents tallers que flanquejaven el curs dels rius Guadalquivir (*Baetis*) i Genil (*Singilis*) i es manufacturaven en una xarxa de *figlinae* que travessava els territoris de *Corduba* (Còrdova), *Astigi* (Écija), i *Hispalis* (Sevilla) (Fig. 1).

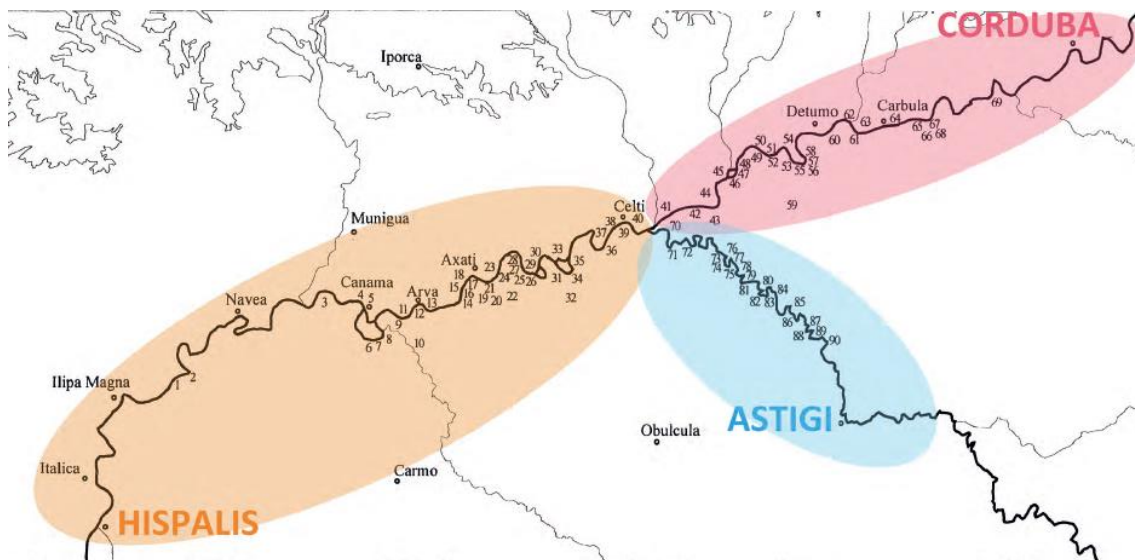

Figura 1. Llocs de producció de les àmfores Dressel 20 a la vall del Guadalquivir (Bètica) (Remesal Rodríguez 2022: 16).

Aquestes àmfores, plenes d'oli de la Bètica, s'embarcaven en direcció al port de Roma. En arribar, un cop buides, es descartaven de manera organitzada en un lloc proper al port fluvial. L'acumulació de les restes d'aquestes àmfores durant tres segles va formar el que avui en dia es coneix com el mont Testaccio (Fig. 2), un gran abocador que acabà generant un autèntic turó artificial creat per aquest amuntegament d'àmfores (Fig. 3). D'aquí s'han extret les dades fonamentals per a reconstruir la història de la producció i del comerç de l'oli bètic, font principal degut a l'escassetat de dades de les fonts escrites. Aquest conjunt d'àmfores tipus Dressel 20 ha estat portat a la llum a partir d'un seguit d'excavacions arqueològiques, iniciades el mes d'abril de 1881 per Luigi Bruzza (Bruzza

Figura 2. Fotografia aèria del mont Testaccio (Remesal 2018: 74).

Figura 3. Material amfòric que conforma el mont Testaccio, fotografia realitzada durant els sondejos del 2002-2003 (Remesal 2022: 182).

1872) i Heinrich Dressel i represes a finals del segle passat per José María Blázquez Martínez i Emilio Rodríguez Almeida. Dressel fou qui començà a recollir l'epigrafia amfòrica del mont Testaccio (Dressel 1899).

2.1. L'epigrafia amfòrica de les àmfores Dressel 20

L'epigrafia amfòrica bètica és ben coneguda gràcies a la tasca de H. Dressel en el CIL XV (Remesal 2022) i posteriorment, de Rodríguez Almeida (1984). En tant que transportaven un producte annonari, sobre les àmfores Dressel 20 s'hi escrivia un conjunt d'informació referent a la producció tant dels recipients com del contingut així com sobre la seva comercialització, combinant *tituli picti* i segells (Berni Millet 2021).

2.1.1. Els segells

Els segells eren estampats abans de la cocció, encara amb l'argila humida, a les nanses de l'àmfora. Es feien, per tant, en el lloc de fabricació de l'envàs (Buonopane 2020: 245-46). Aquests solien constituir-se per una indicació onomàstica, ja que feien referència a garanties de caràcter qualitatiu, fiscal i comercial (Berni Millet 2008). Així doncs, els noms que es llegeixen als segells correspondrien als propietaris i propietàries dels tallers on es realitzen les àmfores.

2.1.2. Els tituli picti

Els *tituli picti* són escrits a pinzell amb tinta negra o roja al coll i/o a la panxa de l'àmfora i es refereixen a la vida comercial del recipient i del seu contingut, ja que enumeren informacions sobre el tipus, la qualitat i la quantitat de la mercaderia continguda, sobre la localitat de provinença, sobre la data d'expedició i, tal vegada, sobre les persones involucrades en la producció i en el comerç (Buonopane 2020: 246-48). Apareixen en posicions diverses i codificades, amb indicacions numèriques relatives a la tara i al pes net, amb el nom de la persona o persones que van intervenir en la seva comercialització i/o en el control duaner-fiscal. Segons les dades que transmeten, els *tituli picti* es classifiquen en alfa, beta, gamma o delta, trobant-se cadascun d'aquests en una posició diferent (Figures 4 i 5). Els *tituli picti* alfa refereixen la tara, el pes de l'àmfora buida; els *tituli picti* beta, el nom de la persona encarregada de la seva difusió, el comerciant o la comerciant; els gamma, el pes net de l'oli, i els delta funcionen com una mena d'atestació del control, poden esmentar el nom d'una localitat de la Bètica i/o del *fundus* de provinença, el nom del propietari o propietària d'aquest *fundus*, el nom del personatge encarregat de fer el pesatge i, en alguns casos, la datació consolar.

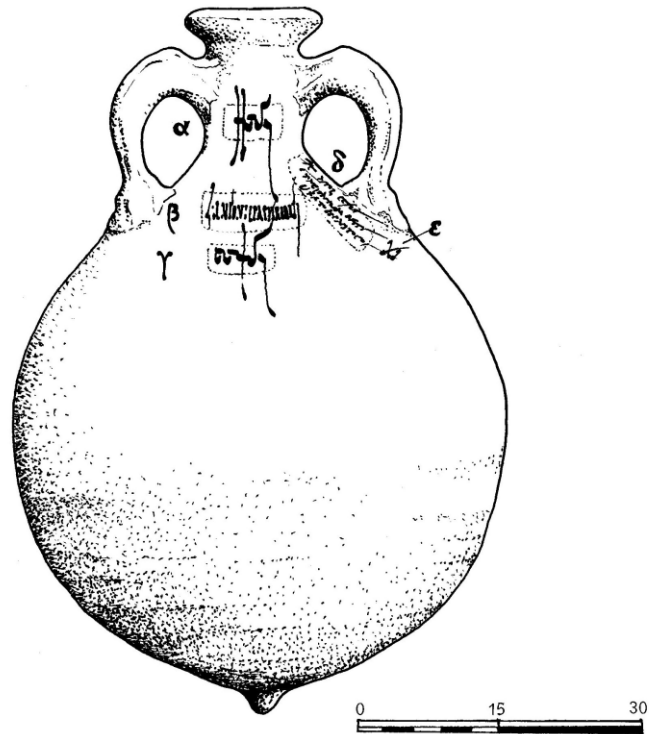

Figura 4. Disposició dels *tituli picti* sobre una àmfora Dressel 20 (Rodríguez Almeida 1984: 176, fig. 71).

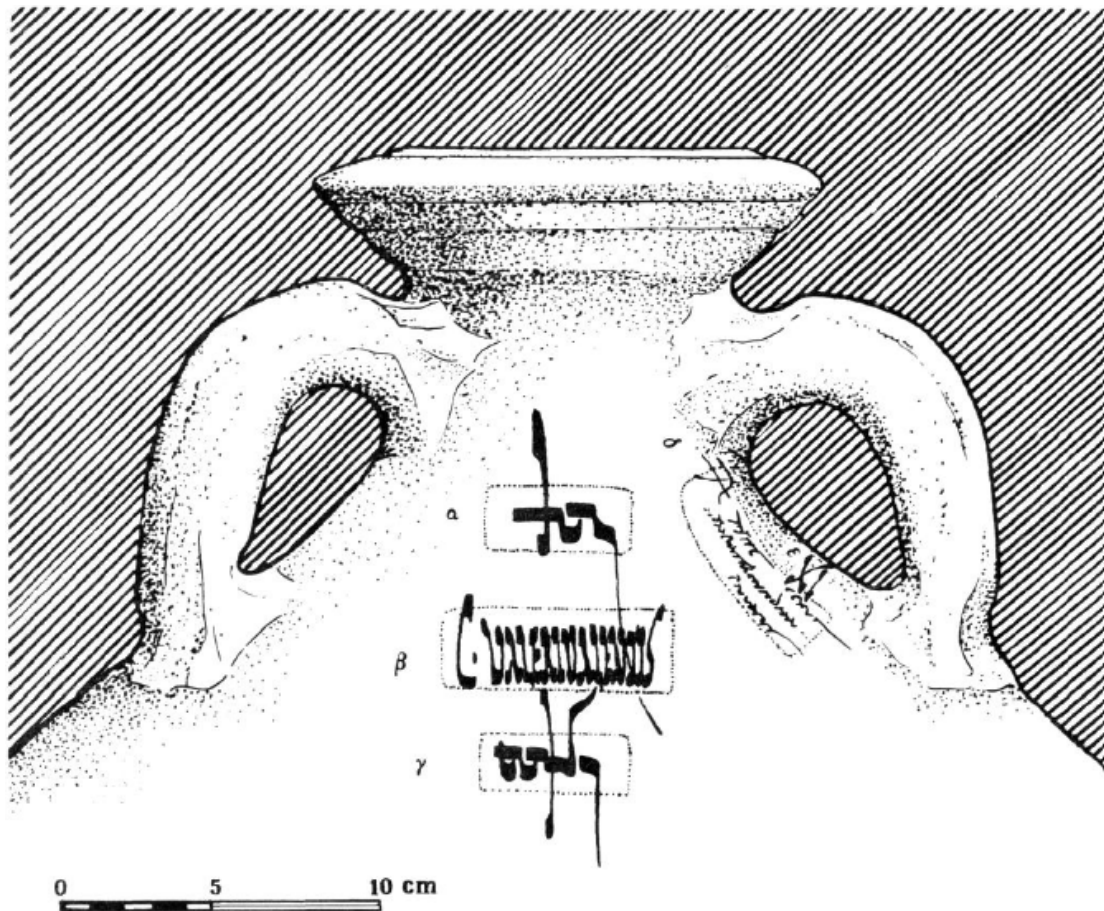

Figura 5. Detall de la disposició dels *tituli picti* d'una àmfora Dressel 20 (Rodríguez Almeida 1977: 898).

3. ESTUDI DE LES DONES EN L'EPIGRAFIA AMFÒRICA DE LES DRESSEL 20

3.1. Estat de la qüestió

Una de les primeres obres que indaga en el tema del treball de les dones en època romana és l'article de Joël Le Gall, «Métiers de femmes au Corpus Inscriptionum Latinarum» (Le Gall 1969: 123-130), que ofereix un llistat dels diferents oficis realitzats per dones que apareixen en l'epigrafia romana del CIL. En la dècada del 1970, Susan Treggiari dedica també alguns estudis a la participació de les dones en l'economia romana, com «Jobs for women» o «Lower class women in the Roman economy» (Treggiari 1976; 1979). Poc després, Natalie Kampen publica *Image and status: Roman working women in Ostia*, on analitza a partir dels relleus funeraris d'*Ostia*, les diferents tasques que realitzaven les dones de baixa condició social, com les venedores (Kampen 1981). El novembre de l'any 2002 va tenir lloc a Bolonya el *I Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica*, les actes del qual van ser publicades el 2003 sota l'edició d'Alfredo Buonopane i Francesca Cenerini (Buonopane i Cenerini 2003). Allà s'hi recullen aportacions de diversos autors respecte al treball de les dones testimoniades en l'epigrafia. Els treballs es centren sobretot en regions italianes, on trobem algunes dones al capdavant de *figlinae* tant de materials constructius com d'àmfores, involucrades en el comerç del vi (Marengo 2003: 75-86), així com dones productores de vidre (Mainardis 2003: 87-112).

La producció de materials constructius com maons i teules és, d'entre els oficis que impliquen unes capacitats comercials més amplies, on es té força constància de presència femenina. Les produccions es segellaven amb el nom de la propietària del taller. Aquest fet, igual que en el cas de l'epigrafia de les àmfores bètiques, permet conèixer els noms de les dones implicades en el negoci. Silvia Braitto va realitzar una àmplia recerca sobre les productores de materials constructius a Itàlia en època romana (Braitto 2020). Entre els segles I dC i III dC, un terç dels tallers de materials constructius a Roma són propietat de dones (Mañas Romero 2019: 53).

Si fixem l'atenció en la relació de les dones amb les àmfores en el món antic, veurem que no és un cas d'estudi prou freqüent. En el cas hel·lenístic, Manel García Sánchez va publicar un estudi amb el nom de «Les dones, les àmfores i la història de la dona en època hel·lenística» sobre els noms de dones presents als segells d'àmfores, sobretot ròdies, però també de Milet, Cos i Brindisi (García Sánchez 2012: 107-129) que ha permès conèixer que eren moltes més dones les que es dedicaven a la producció i el

comerç del vi en aquestes regions que no pas es pensava fa uns anys. En el cas romà, Manuela Mongardi va analitzar l'epigrafia de les àmfores de *Mutina* (Mòdena, Itàlia), entre les quals s'hi troba algun nom femení (Mongardi 2018).

Ara bé, en el cas dels noms femenins testimoniats a l'epigrafia amfòrica de les Dressel 20, el primer i únic treball dedicat plenament a l'estudi d'aquestes dones és l'article de Simona Morretta «Donne imprenditrici nella produzione e nel commercio dell'olio betico (I-III sec. d.C.)» (Morretta 1999). Prèviament, però, a les actes del *Primer Congreso Internacional de Producción y comercio del aceite en la Antigüedad*, Emilio Rodríguez Almeida va dedicar un petit apartat del seu treball «El monte Testaccio hoy: Nuevos testimonios epigráficos» (Rodríguez Almeida 1980) als personatges femenins testimoniats als *tituli picti* de les Dressel 20. L'autor esmenta que al *Corpus Inscriptionum Latinarum* existeixen trenta-tres *tituli picti* amb noms segurs d'almenys vint-i-nou dones i que d'aquests quatre provenen dels *Horti Torlonia* i són de datació incerta, mentre la resta són del Testaccio i daten de mitjan segle II. Els noms femenins en genitiu, diu Rodríguez Almeida, estan als controls en la mateixa funció en que apareixen els noms masculins (Rodríguez Almeida 1980: 71). Un altre estudi previ al treball de Simona Morretta és l'article d'Henar Gallego Franco, «La mujer hispanorromana y la actividad socioeconómica: las profesiones», que es centra en la figura de les dones dins la producció i comercialització de l'oli bètic, entre altres professions, i explica els casos de tres d'aquestes (Gallego Franco 1993: 113-115). Aquestes dones no només participaven en aquestes activitats econòmiques a títol individual sinó que amb això seguien la tradició familiar, ja que pertanyien a famílies poderoses econòmicament que havien explotat un tipus de negoci a través de diferents generacions (Gallego Franco 1993: 113-4). Simona Morretta parla de dotze dones testimoniades en els *tituli picti* beta de les Dressel 20 que formarien part d'almenys vuit famílies diferents ja testimoniades per altres membres en el comerç de l'oli bètic, com serien els *Caecili* i els *Antonii*. En el cas dels *tituli picti* delta, es coneixen noms de dones de la família dels *Cornelii* i *Terentius* (Morretta 1999: 232). El que inclou Morretta al final del seu treball i que no havia fet ningú abans és, a part de desenvolupar la situació de setze dones diferents, unes taules que recullen els noms femenins testimoniats en segells i en *tituli picti* beta i delta, que refereixen el seu lloc de retrobament, l'edició respectiva on trobar-los i la seva datació, reportant en total més de seixanta dones.

Després de Morretta, alguns treballs segueixen esmentant el cas de les dones a l'epigrafia amfòrica bètica, però cap d'aquests es dedica plenament al seu estudi. Carmen

Lázaro Guillamón, en el seu l'article «Mujer, comercio y empresa en algunas fuentes jurídicas, literarias y epigráficas», esmenta alguns exemples de *negotiatrices* de vi i oli, les quals haurien heretat de pares o marits els vaixells dedicats al comerç (Lázaro Guillamón 2003: 167). Silvia Medina Quintana, a la seva tesi doctoral amb títol *Mujeres y economía en la Hispania romana. Oficios, riqueza y promoción social*, en l'apartat “El poder económico de las mujeres: propiedades y negocios”, inclou el capítol «La participación femenina en el comercio del aceite hispano», en el qual ofereix una visió general de la participació femenina en el negoci de l'oli prenent per exemple algunes de les dones desenvolupades per Morretta (Medina Quintana 2012: 117-122). Carmen Alfaro Giner, a l'article «Dona i treball a la Hispània preromana i romana» adverteix que el problema és determinar fins a quin punt l'activitat de les dones en aquest àmbit va ser real o si, senzillament, posar aquests negocis a nom d'elles va ser una estratègia del pare, marit o germans, que aspiraven a dedicar-se a la política, per tal de no tacar la pròpia reputació masculina amb activitats que no eren ben vistes entre les classes altes (Alfaro Giner 2012: 170). Dolores Mirón Pérez diu que entre els *diffusores olearii* i *mercatores* mencionats als *tituli picti* d'àmfores d'oli apareixen molts noms femenins (Mirón Pérez 2013: 316).

3.2. Les dones en les àmfores Dressel 20

La majoria de testimonis de dedicació de les dones al comerç i a l'empresa són inscripcions funeràries o commemoratives. En alguns casos s'inclou la menció de l'estatus del marit o del pare, als qui podien associar-se, tractant-se d'un negoci familiar. Segons Carmen Lázaro, les dones que apareixen soles als epitafis portaven el negoci de forma independent, encara que l'haguessin heretat del pare o del marit (Lázaro Guillamón 2008: 187). En el cas del negoci de l'oli bètic, en canvi, l'evidència de la participació femenina ve donada per l'epigrafia amfòrica i les inscripcions sobre pedra passen a tenir una posició secundària o complementària. S'hauria de veure, per tant, si les dones referides a l'epigrafia amfòrica de les Dressel 20 apareixen soles o bé ho fan juntament amb algun membre de la família i, en el cas que treballassin soles, si ho feien en la mateixa capacitat d'acció que els homes.

3.2.1. Aelia Aeliana

En un conjunt d'àmfores bètiques trobades entre les restes del derelicte Saint-Gervais 3 al Golf de Fos (França), apareixen els noms de dues dones que, segons Simona Morretta,

serien de la mateixa família (Morretta 1999: 236): *Aelia Aeliana* i *Aelia Marciana*. El nom d'*Aelia Aeliana* apareix en els *tituli picti* delta de vuit àmfores diferents (Àmfores 1-8)², l'epigrafia de les quals segueix un sistema completament homogeni. Els *tituli picti* alfa i gamma canvien segons el pes i la capacitat de cada àmfora, però en tots els *tituli picti* beta es llegeix el nom de *Lucius Antonius Epaphroditus*, el *mercator* (Liou, Gassend i Roman 1990: 168). Aquest mateix personatge també apareix als *tituli picti* beta d'una quinzena d'inscripcions amfòriques del mont Testaccio (Liou, Gassend i Roman 1990: 177; Rodríguez Almeida 1972: 130; CIL XV 3702-3715). Els *tituli picti* delta d'aquestes inscripcions porten datació consular, que refereix a l'any 149 dC, i esmenten la ciutat d'*Astigi*: α : *xxcuīs* / β : [L] *Antoni Epaphroditī* / γ : *cciiiiis* / δ : *orfito et prisco cos / decumi xxx[u?] astig[i] / cciiiiis* (CIL XV 3702). Podem dir, per tant que *Lucius Antonius Epaphroditus* era un *mercator* actiu a *Astigi* durant l'any 149 dC, un any de gran producció per al negoci de l'oli bètic (Remesal 2022: 134). El fet de situar en l'espai i el temps a aquest personatge permet situar de la mateixa manera a *Aelia Aeliana*.

Totes les vuit àmfores porten el segell *LSAR*, ja conegut en altres indrets de l'imperi indicats per M. H. Callender (1965: 165, nº 925d) i per G. Amar i B. Liou (nº 154, p. 171), com serien Roma, Hedderheim, Viena, Arles i Saint-Germain-en-Montagne (Jura). Remesal situa la *figlina* corresponent a aquest segell a Villacisneros (Còrdova) (Remesal Rodríguez 1986: 191, nº 227), però es tractaria d'un error (Liou i Gassend 1990: 177). Liou i Gassend la situen a *Astigi* (Écija) (Liou i Gassend 1990: 177), fet que encaixaria amb que el *mercator Lucius Antonius Epaphroditus* fos exportador d'àmfores d'oli des d'*Astigi*.

Aelia Aeliana és esmentada en els *tituli picti* delta d'aquestes àmfores seguint sempre un mateix esquema: *accepit g primus / charitianum aeliae aelianaē lūiī* / (pes del contingut) *anicetus*. El primer nom que es llegeix és el de *Primus*, l'*acceptor*: es fa càrrec de l'àmfora i del seu contingut a la *figlina* on es realitza l'envasament (Liou, Gassend i Roman 1990: 177; Liou 1980: 164). La lletra *g* que precedeix a *Primus* podria tractar-se del seu *nomen* abreujat (*Gaius*) (Liou 1980: 164) o bé de l'abreviació d'un segon verb que seguiria a *accepit* i faria també referència a la tasca de *Primus*: *gypsauit*, "ha segellat" o *gustauit*, "ha degustat" (Liou, Gassend i Roman 1990: 183). Cató ja parla de la importància de degustar el vi i l'oli (Cato, *Agr.*, 148). Si fos així, l'*acceptor* s'encarregaria també de tastar l'oli i aprovar-lo en el domini productor, fins i tot abans que l'oli sigui

² El recull de *tituli picti* es troba numerat per àmfores en el Corpus (p. 38-56).

transportat a la *figlina* per al seu envasament, actuant en nom del *mercator* referit en el *titulus* beta. L'adjectiu neutre *charitianum* (Àmfores 1 i 2) o *charisianum* (Àmfores 3, 4, 6, 7 i 8), que seria la forma correcta³, designa el producte pel nom del domini productor, és a dir, l'oli és d'un *fundus Charisianus* i seguidament es llegeix el que podria ser el nom en genitiu de la propietària d'aquest *fundus*: *Aelia Aeliana*. Al final de la segona línia dels *tituli picti* delta es llegeix el número 58 (*luiii*) (Àmfores 1-3 i 5-7). Podria indicar el nombre d'àmfores que contenen l'oli del *fundus Charisianus* d'*Aelia Aeliana*, comprades pel *mercator* *L. Antonius Epaphroditus*. Una informació sens dubte útil per al propi comerciant i per als controls de l'*annona* (Liou, Gassend i Roman 1990: 185). Finalment, es repeteix la xifra que figura en el *titulus pictus* gamma corresponent al pes de l'oli i la segueix el nom, en nominatiu, del personatge que ha pesat l'àmfora i el seu contingut: al davant d'*Anicetus*, hauríem d'entendre *ponderavit* (Liou, Gassend i Roman 1990:185; Liou 1980: 165).

En el *titulus pictus* delta d'una de les àmfores del mont Testaccio, hi figura un nom que Dressel va llegir com *aeli aeli aeliani* (CIL XV 4049) amb una repetició del *nomen* que va atribuir a un error d'escriba. Però Bernard Liou corregeix aquesta afirmació dient que, si s'observa més detingudament el dibuix que va fer el mateix Dressel, es veurà que cal llegir, no *aeliani*, sinó *aeliane*, amb una terminació *-e* de genitiu femení, i separar *Aeliae Li Aeliane*, amb un error de l'escriba que consistiria en una diplografia de la síl·laba *-li-* (Liou 1980: 165). Si així fos, caldria afegir aquesta al nostre grup d'àmfores d'*Aelia Aeliana*.

La família dels *Aelii Aeliani* apareix en altres ocasions en l'epigrafia hispànica. A Cantillana (Sevilla), va aparèixer una inscripció del segle II dC (Chic García 1988: 89) relativa a un *Lucius Aelius Aelianus*, duòvir i evergeta del *Municipium Flauium Naeuense* (CILA II, 271; HAE 1027; AE 1958, 39; cf. Annex 13). És probable que *Aelia Aeliana* sigui família d'aquest *Aelius Aelianus* (Liou i Gassend 1990: 185). Una altra inscripció provinent de *Corduba* (Còrdova) i que data d'entre el 151 i el 200 esmenta també un evergeta anomenat *Lucius Aelius Aelianus* (CIL II²/7 725; cf. Annex 14). Per la coincidència cronològica i territorial podria tractar-se també d'un familiar d'*Aelia Aeliana*. Una inscripció sepulcral d'*Hispalis* està dedicada a una *Aelia Aeliana* per la seva mare (CILA II, 41; Annex 15). És poc probable que aquesta *Aelia Aeliana*, morta a *Hispalis*, sigui filla del duòvir *Lucius Aelius Aelianus*, ja que aquest està casat amb

³ Derivaria de l'antropònim *Charisius* (Liou, Gassend i Roman 1990: 183).

Egnatia Lupercilla i la mare dedicant d'aquesta inscripció a la seva filla es diu *Oppia Firmana*. No es pas impossible, però, que siguin de la mateixa família.

En tot cas, es pot situar a *Aelia Aeliana* com una propietària d'un *fundus* dedicat a produir oli per a la seva comercialització, vinculada a *Lucius Antonius Epaphroditus*, un comerciant actiu a mitjan segle II dC a la ciutat d'*Astigi*. Les seves àmfores eren transportades en grup en una nau que va naufragar al Golf de Fos (França), segurament en direcció cap a Roma, on es coneix, entre les àmfores del mont Testaccio, almenys una evidència que l'oli dels seus dominis ja havia arribat allà (CIL XV 4049).

3.2.2. *Aelia Marciana*

En la mateixa embarcació que transportava l'oli d'*Aelia Aeliana*, es van trobar dues àmfores amb el nom d'*Aelia Marciana* (Àmfores 9 i 10), les quals segueixen entre elles un mateix sistema epigràfic. Al *titulus pictus* beta de les dues àmfores hi apareixen dos personatges: *Antonius Melissus* i *Antonius Peregrinus*. Rodríguez Almeida va identificar entre els *tituli picti* beta del Testaccio els noms de *ANT(oniorum duorum) MELISSI ET PEREG(rini)* (Rodríguez Almeida 1972: 159-160; CIL XV 4078-4080, 3698). Els elements epigràfics i el lloc de retrobament, segons Rodríguez Almeida, permeten establir una datació de meitats del segle II dC. A més, el *cognomen Melissus* és freqüent en els segells amfòrics del Testaccio i les *figlinae* respectives van ser localitzades a prop d'*Astigi*, ja que també porten el segell *LSAR*, coincidint cronològica i geogràficament amb el territori indicat en el conjunt d'àmfores anterior. Dos *tituli picti* delta d'aquestes inscripcions, amb datació consular, indiquen la data de 154 dC i un d'ells esmenta el nom d'*Astigi*. Tant *Antonius Melissus* com *Antonius Peregrinus* tenen algun tipus de relació amb *Lucius Antonius Epaphroditus* en tant que, tot i ser menors en nombre, les seves àmfores viatgen en la mateixa nau. És probable que els dos primers siguin lliberts de *L. Antonius Epaphroditus*, ja que comparteixen el mateix *nomen* (Liou, Gassend i Roman 1990: 196).

Pel que fa a la informació donada pels *tituli picti* delta d'aquestes dues àmfores, que és on s'esmenta el nom d'*Aelia Marciana*, aquesta segueix, com s'ha dit, un mateix esquema: *accepit g oni? / aeliae marcianae callecr lui / (pes del contingut) anicetus*. En aquest cas, no se'ns ha conservat al complet el nom de l'*acceptor*, però sí que es pot llegir, com en l'exemple anterior, la sigla *g* (*gustauit*). És possible que el nom abreujat *callecr* faci referència al *fundus* d'on s'extreu l'oli: *callecr(ese)?* (Liou, Gassend i Roman 1990:

196). La responsable d'aquest domini seria, en tot cas, *Aelia Marciana*, qui, segons Liou, Gassend i Roman, pertany a una família de prestigi de la Bètica.

En un altre registre de mitjan segle II dC s'esmenta a *Aelia Marciana*, però no es podria identificar amb seguretat amb la propietària de la Bètica, ja que es tracta d'una inscripció sepulcral trobada a Roma (CIL VI 6826; cf. Annex 16).

En tot cas, els dominis d'*Aelia Aeliana* i els d'*Aelia Marciana* haurien de ser veïns, ja que l'oli és portat a envasar a la mateixa *figlina LSAR* (Morretta 1999: 236) i en els dos casos el mateix *Anicetus* ha procedit al seu pesatge, tot i que l'*acceptor* no és el mateix. L'oli no prové del mateix *fundus* però sens dubte hi ha un vincle, possiblement familiar, entre les gestores de les finques productores, així com entre *L. Antonius Epaphroditus* i els *Antonii Melissus* i *Peregrinus*, que s'estén a l'activitat comercial.

3.2.3. *Maria Postumina* i *Maria Fesiana*

S. Morretta parla d'un altre cas de dues familiars involucrades en el negoci de l'oli bètic, *Maria Postumina* i *Maria Fesiana* (Morretta 1999: 235). Ja Rodríguez Almeida havia parlat d'una possible relació familiar entre elles, ambdues filles de *Quintus*, i no dubta en la contemporaneïtat de les inscripcions, de mitjan segle II dC (Rodríguez Almeida 1979: 942-44). Trobem gairebé 20 *Marii* als *tituli picti* beta de la meitat del segle II dC. En època antonina, diu Simona Morretta, algunes dones de la família dels *Marii* semblen gestionar algunes fases del negoci de l'oli bètic al costat dels familiars homes (Morretta 1999: 235), però alguna dona d'aquesta família és testimoniada en solitari. Un *titulus pictus* delta refereix el nom d'una *Maria*: *R hispa[l--- / ---] mariae AA cl xxxxiiii ru[--- / acp aegis f veg* (Àmfora 12). La *R* inicial podria correspondre a l'abreviatura *R(ecognitum)*, seguida de *hispa[l---*, que indicaria que l'àmfora ha estat controlada a *Hispalis*. La xifra *clxxxiii* podria fer referència a la informació del *titulus pictus* gamma, el pes del contingut, o bé una abreviatura del nom *cl(audi?)* seguit de la xifra *xxxiii* (Rodríguez Almeida 1980: 87). L'última línia sembla haver estat escrita amb un *calamus* diferent, més fi, i també s'hi pot llegir una doble interpretació: o *ac(ce)p(it) aegis, f(ecit) ueg(etus)* o *ac(ce)p(it) aegis() f(undo,-iglina) ueg(etiano,-ana)*. Aquesta *Maria* podria ser, per tant, la propietària d'una finca, el *fundus uegetiano*, o d'un taller, la *figlina uegetiana*. Un altre *titulus pictus* delta esmenta una *Maria*, desconeixem si es tracta de la mateixa o no, possible propietària d'una *figlina*: *R(ecognitum?) f(iglinae) Mariae / Numeri Ursi ac(ce)p(it=) / Lucumo C[L]XXXVIII Ofe---* (Àmfora 13).

Pel que fa als casos de *Maria Postumina* i *Maria Fesiana*, possibles familiars, les dues apareixen entre els *tituli picti* del mont Testaccio (Àmfores 14-17). En aquest cas ens referim a *tituli picti* beta, els quals farien referència a la persona encarregada d'exportar les àmfores i tindrien a veure amb el seu procés comercialitzador i no productor, com seria el cas dels *tituli picti* delta. *Maria Postumina* apareix en 3 àmfores diferents (Àmfores 14-16), on es llegeix *Mariae Q. filiae Postuminae*, una d'elles datada del 149 dC (Àmfora 14). La que podria ser la seva germana és *Maria Fesiana*, esmentada al *titulus pictus* beta d'una àmfora datada a la meitat del segle II dC (Rodríguez Almeida 1979: 942): *Mariae Q. filiae Fesianae* (Àmfora 17). *Maria Postumina* i *Maria Fesiana* serien, per tant, dues germanes, filles de *Quintus*, dedicades al comerç de l'oli bètic a mitjan segle II dC.

3.2.4. *Antonia Agathonice*

Dins el comerç de l'oli bètic són comunes les associacions entre membres de la mateixa família (Rodríguez Almeida 1984: 177), que poden ser de diferents tipus. Una associació familiar de caire matrimonial podria ser la que relaciona els dos noms que apareixen en els *tituli picti* beta de dues àmfores diferents del 149 dC: *Ant(oniae) Agathonices et / Semp(roni) Epagathonis* (Àmfores 18 i 19). *Antonia Agathonice* podria tractar-se de l'esposa de *Sempronius Epagatho* (Morretta 1999: 234).

3.2.5. *Caecilia Charitosa*

Caecilia Charitosa apareix associada amb el seu pare (Morretta 1999: 234), *D. Caecilius Onesimus*, en un *titulus pictus* beta d'una àmfora del Testaccio de mitjan segle II dC: *D. Caecili Onesimi et Charitosae Filiae* (Àmfora 20). *D. Caecilius Onesimus* apareix en solitari com a *naucularius* en alguns *tituli picti* beta (CIL XV 3782, 3783) i en altres, associat amb un home de la família, *D. Caecilius Hospitalis*: *[DD C]aecilio[rum] [One]simi et H[ospitalis]* (Rodríguez Almeida 1979: 924, n° 34). Altres membres dels *Caecilii*, família d'*Astigi* (Blázquez Martínez, Remesal Rodríguez, Rodríguez Almeida 1994: 97), estaven presents en el comerç de l'oli (Rodríguez Almeida 1979: 923). *D. Caecilius Hospitalis* apareix associat a *Caecilius Maternus* en alguns *tituli picti* beta de les àmfores del Testaccio (CIL XV 3780). H. Dressel ja assenyala la presència d'un *D. Caecilius Hospitalis* i una *Caecilia D(ecimi) filia) Materna* a *Astigi* (CIL II 1474; Annex 17). De fet, diversos *tituli picti* beta porten el nom de *D. Caecilius Hospitalis* associat a *D. Caecilius Maternus*: *DD. Caeciliorum / Hospitalis et Materni* (CIL XV 3779). No és

fàcil saber si els diferents *Caecilii* associats ho estaven establement o de manera més ocasional. *Hospitalis* sembla actuar en solitari en els anys 145 i 147 dC, *Maternus* ho fa entre el 149 i 160, igual que *Onesimus* (Rodríguez Almeida 1979: 924). *Hospitalis* i *Maternus* semblen actuar associadament en el 154, mentre que per a les associacions d'*Onesimus* no tenim data exacta, diu Rodríguez Almeida.

A part d'estar molt presents en el comerç de l'oli bètic, els *Caecilii* eren una de les famílies de negociants de l'oli de la Bètica més poderoses. Coneixem altres dones d'aquesta família de les quals no podem afirmar que participessin en el negoci familiar, però sí que podem dir que comptaven amb un ampli patrimoni (Gallego Franco 1993: 115). És el cas de *Caecilia Trophime*, que ordena en el seu testament que es posi una estàtua de plata a la *Pietas*, cosa que compleixen les seves *heredes*, *Caecilia Materna*, *Caecilia Philete* i, *D. Caecilius Hospitalis*, de qui ja hem parlat prèviament (CIL II 1474). Aquesta *Caecilia Materna* podria tractar-se de la filla de *D. Caecilius Maternus*, que treballava associat amb *Hospitalis* al 154 dC (Chic García 1988: 15-16). El poder d'aquesta família podria estar reforçat per matrimonis endogàmics, com demostra el fet que *Caecilia Trophime* estigués casada amb un *Caecilius Silo* (CIL II 1474) (Gallego Franco 1993: 115). Segons Hernández Guerra, *Caecilia Philete* i *Caecilia Trophime* serien llibertes de *Caecilia Materna* i haurien treballat en les tasques de recol·lecció d'olives i elaboració de l'oli (Hernández Guerra 2018: 142). Mentre alguns estudis afirmen que la majoria de dones dedicades al comerç són llibertes adinerades que formaven part d'una classe acomodada (Lázaro Guillamón 2003: 191), altres sostenen que aquestes dones pertanyien a grans famílies la riquesa de les quals ja estava basada en el negoci de l'oli, conformant l'elit de la societat i que, per tant, podien arribar a controlar l'àmbit polític (Medina Quintana 2012: 122). És probable que es donin les dues opcions.

En tot cas, el pare de *Caecilia Carithosa*, *D. Caecilius Onesimus*, apareix també en una inscripció de Porcareccia (Roma) com a *viator apparitor Augustorum, diffusor olearius ex Baetica* (Panciera 1980: 242; cf. Annex 18). Es tracta d'un personatge involucrat per descendència familiar al comerç d'oli i suficientment important i influent com per a portar els títols de *viator et apparitor Augustorum* (Rodríguez Almeida 1983: 150). Segons Panciera, el nom de *D. D. Caecilii* apareix molt sovint entre els *tituli* beta de les Dressel 20 del Testaccio, especialment en aquelles àmfores datades entre el 140 i 154 dC (Panciera 1980: 242). El fet que la inscripció es refereixi a *Caecilius Onesimus* com a *diffusor olearius ex Baetica* confirma la hipòtesi que els noms en *titulus pictus* beta siguin *diffusores*, els quals formen part de la distribució comercial del producte. Tot i que

el significat de l'expressió no està encara del tot clar, sembla evident que es tracta del productor o exportador que fa la *diffusio* que seria en tot cas la comercialització. Panciera considera *D. Caecilius Onesimus* com un llibert dels *Caecilii* d'*Astigi* pel càrrec desenvolupat (Panciera 1980: 243). G. Chic relaciona aquest personatge amb un *C. Caecilius Onesimus* que figura com a *patronus et quinquennalis perpetuus corporis mensorum adjutorum* en una inscripció d'Ostia, datada del 197 (Chic García 1988: 16). Rodríguez Almeida el relaciona amb un *D. Caecilius Onesimus, viator tribunicius decuriae maioris, mercator olei hispani ex provincia Baetica* (CIL VI 1935), inscripció funerària de Roma, ubicada a prop de la Porta Asinaria (Rodríguez Almeida 1983: 154). En conclusió, a partir d'aquestes dades podríem considerar a *Caecilia Charitosa* com una dona que, junt amb el seu pare, gestiona el comerç de l'oli bètic, així com altres membres de la seva família, originària d'*Astigi*, a mitjan segle II dC.

Una altra dona amb un nom molt semblant a *Caecilia Charitosa* va aparèixer en un *titulus pictus* delta del Testaccio durant la campanya del 1989 (Àmfora 21). En publicar-se, no es va saber desxifrar el nom complet de la dona: *R astigi p ccciiii / --- [atiniae? charit[osae?, -tidis?]] / a[urelio] iii et com[mo]d[o ii cos* (Blázquez Martínez, Remesal Rodríguez, Rodríguez Almeida 1994: 97). Posteriorment, J. Remesal i A. Aguilera van corregir la interpretació de Rodríguez Almeida i així van poder afirmar que es tracta d'*Aeliana Charitosa*: *R astigi p(ondo) ccciiii / [a]el[iae] aelianae charit[osae?] / a[urelio] iii et com[mo]d[o ii cos* (Remesal i Aguilera 1999: 122, fig. 23).

3.2.6. *Coelia Mascellina*

A partir dels exemples anteriors es pot afirmar, per tant, que l'associació entre membres de la mateixa família, sigui marit i muller, pare i filla, o germana i germana, era freqüent. Això indica que hi ha una transmissió del patrimoni familiar, de pares a fills o, millor dit, de mare a filla en el cas de *Coelia Mascellina*. A Roma va aparèixer una inscripció funerària datada entre el 130 i 170 dC i dedicada a una *negotiatrix olearia ex provincia Baetica item vini*, és a dir, una dona de la Bètica comerciant d'oli i vi, i al seu marit, *Gneu Coelius Masculus* (AE 1973, 71; cf. Annex 19). Desafortunadament, no es coneix el nom de la difunta, que potser estaria en una altra inscripció col·locada segurament sobre la que es conserva (Rodríguez Almeida 1983: 153). De fet, Silvio Panciera proposa buscar el nom d'aquesta dona entre els noms femenins dels *tituli picti* de les Dressel 20 datats del segle II dC, els quals són, en paraules de Panciera, *una minoranza*, i en proposa cinc: *Antonia Agathonice, Caecilia Carithosa, Cornelia Placida, Maria Fesiana* o *Maria*

Postumina (Panciera 1980: 244). Si bé l'autor en proposa només cinc, ja S. Morretta demostrà que són molts més els noms de dones involucrades al comerç de l'oli a partir de l'epigrafia d'aquestes àmfores, arribant a uns seixanta. En tant que la dona és referida com a *negotiatrix*, aquesta hauria d'aparèixer en els *tituli picti* beta de les Dressel 20. Segons Simona Morretta, els noms de dones testimoniats en els *tituli picti* beta arriben fins a dotze (Morretta 1999: 232).

En la inscripció mencionada, sí que es conserva, però, el nom de la dedicant: la filla, *Coelia Mascellina*. Aquest mateix nom es llegeix en un objecte circular de bronze trobat al riu Tíber, a prop de la desembocadura de la Cloaca Màxima: *Coeliae Cn. f. Mascellinae / Κοιλ(ίης) Μακελλεί/νης* (Segell 1)⁴. Tot i que primerament l'objecte es va interpretar com un instrument per a segellar maons (Visconti 1879: 197), es tracta d'un *signaculum* per a segellar els taps de les àmfores (Rodríguez Almeida 1983: 153; Panciera 1980: 244; Benoit 1952: 275-279). Entre aquest objecte i la inscripció de *Coelia Mascellina* coincideixen, no només el gentilici i el *cognomen*, sinó també el patronímic (filla de Gneu).

Coelia Mascellina devia provenir d'una família originària de la Bètica, tradicionalment involucrada en el comerç de l'oli, ja que es coneixen almenys sis *Coelii* en l'epigrafia amfòrica de les Dressel 20 (Morretta 1999: 231). Ella també, diu Morretta, es dedicaria al negoci de l'oli a partir del llegat matern (González Gutiérrez 2021: 197), que administraria des de Roma. Ara bé, si el producte que s'està negociant és l'oli bètic, no tindria sentit haver trobat l'instrument per a segellar els taps de les àmfores a Roma, ja que les àmfores haurien estat segellades a la Bètica.

Hi ha també la possibilitat que la mare de *Coelia Mascellina* fos *Coelia Chrysis*, qui dedica a Narbona una inscripció funerària al seu fill *Coelius Mascelinus* (ILGN 584; Annex 20), també relacionada amb alguna activitat comercial (Mirón Pérez 2013: 317; Taglietti: 172-74). Si així fos, es tractaria d'una família d'origen llibert, a jutjar per l'onomàstica, i probablement provinent de la *Gallia Narbonensis*, fet usual en el món del comerç de l'oli bètic, que comptava amb la important participació de lliberts, així com de narbonesos (Étienne i Mayet 2001: 89-99).

Sigui d'una família gal·la o d'una família bètica, *Coelia Mascellina* sembla fer de Roma el seu lloc de residència i base d'operacions, que devien abastar un ampli territori, ja que el seu nom està escrit tant en caràcters llatins com grecs.

⁴ El recull de segells es troba al Corpus (p. 58-60).

3.2.7. *Cornelia Placida*

El fet que les persones dedicades al comerç de l'oli bètic resideixin a Roma era prou comú en famílies que comptaven amb membres al Senat, com és el cas de la família de *Cornelia Placida*, una de les més importants de la Bètica (Morretta 1999: 232). Aquesta dona apareix en quatre *tituli picti* beta diferents: *Corneliae Q. filiae Placidae* (Àmfores 22-25). D'aquests, només se'n conserva la datació consular d'un, de les acaballes del segle II dC, al 191. Una *Cornelia Placida* figura com a dedicant en dues inscripcions funeràries trobades a Roma, junt amb la seva germana, *Cornelia Procula*. Una és dedicada al pare, *Quintus Cornelius Proculus*, cònsol *suffectus* al 146 dC i procònsol d'Àsia al 161/2: (CIL VI 1387; Annex 21). L'altra inscripció és dedicada al germà, també *Quintus Cornelius Proculus*, que presta servei a Àsia com a llegat del seu pare (CIL VI 1388).

Els *Cornelii* són una família originària de Cadis que compta amb nou membres senadors, potser parents de *Q. Cornelius Senecio Annianus*, governador del *Pontus* i *Bitinia* en temps d'*Antoninus Pius* (138-161), testimoni a *Carteia* (CIL II 1929). Podria ser fill d'un *Cornelius Proculus*, llegat a Panònia Superior al 133 dC. Entre els *tituli picti* delta trobats al Testaccio hi ha un *Cornelius Proculus* testimoni a en una àmfora de l'any 153 dC (CIL XV 4274) i el *cognomen Proculi*, en genitiu, és testimoni a fins a sis vegades en àmfores de la meitat del segle II dC (CIL XV 3865, 4208, 4209, 4284, 4322, 4447). Ja s'ha parlat prèviament del *Plebiscitum Claudianum*, promulgat al 218 aC, que prohibia als senadors posseir una nau amb capacitat per a més de tres-centes àmfores per tal que no es dediquessin al comerç marítim i s'ocupessin dels afers de l'Estat. Aquesta llei és represa amb la *lex Iulia repetundarum* (Dig. L. 5, 3), però no es va prohibir als senadors comercialitzar els fruits produïts a les seves propietats. Així doncs, el propietari *Cornelius Proculus* dels *tituli picti* delta del Testaccio podria ser el senador d'origen bètic *Quintus Cornelius Senecius Proculus* de la inscripció citada (Morretta 1999: 233; Sáez i Chic García 1983: 195) i, per tant, el pare de *Cornelia Placida*, la qual administraria el llegat del negoci patern des de Roma. Com ja s'ha dit, el fet de residir a Roma és normal per als senadors i els membres de famílies senatorials. Altres famílies bètiques implicades en la comercialització de l'oli s'establien o enviaven membres de la família a Roma (Morretta 1999: 233-234). Segons Simona Morretta, el fet que *Cornelia Placida* s'ocupi del comerç de l'oli al 191 dC no es contradiu amb la datació de la inscripció sepulcral del seu pare de mitjan segle II dC. Es tractaria, per tant, de la filla d'un senador romà que s'ocupa de la comercialització de l'oli de la regió d'origen de la seva família, la Bètica, on la resta

de *Cornelii Proculii* sembla posseir *fundi oleari* (Morretta 1999: 234). De fet, entre alguns *tituli picti* delta de les Dressel 20 del mont Testaccio s'ha trobat el nom en genitiu de *Procula*, fet que recorda el nom de la germana de *Cornelia Placida*, *Cornelia Procula* (Àmfores 26 i 27).

3.2.8. *Licina Optata*

Licina Optata, trobada en un *titulus pictus* beta (Àmfora 28), és una dona de la família dels *Licini*, que també comptava amb alguns membres senadors (Morretta 1999: 234). Alguns *Licini* apareixen en altres *tituli picti* beta, com és el cas de *II Liciniorum Campini et Materni* (Blázquez Martínez i Remesal Rodríguez 2003: 79-81, nº 84-88) i de *C. Licini Campini et filiorum* (Blázquez Martínez i Remesal Rodríguez 2003: 82, nº 89), tots datats al 145 dC. Tenim evidència d'una *Licina Optata* a Roma a partir d'una inscripció funerària datada entre els segles I i II dC (CIL VI 21342; cf. Annex 22). Si certament alguns *Licini* eren membres del Senat, haurien de residir a Roma. Això encaixaria amb el fet que *Licina Optata* es pogués trobar a Roma administrant el comerç d'oli bètic.

3.2.9. *Attenia Cytonis*

Al seu corpus, Genaro Chic va recollir un segell que havia aparegut a prop de la ciutat romana de *Caura* (Coria del Río, Sevilla) (Chic García 1985: 109), que seria segurament la zona de fabricació de l'àmfora (Morretta 1999: 237). G. Chic expressa no saber reconstruir la lectura completa del segell en tant que el llegeix com *TIENAF../.TONIDIS*. A partir de troballes posteriors a on es va documentar el segell sencer (Blázquez Martínez i Remesal Rodríguez 2007: nº 53), es va poder comprovar que la lectura correcta és *[A]TTENIAE/[CY]TONIDIS* (Segell 2), corresponent a *Attenia Cytonis*. Respecte al significat de les dones esmentades en els segells, aquestes tindrien a veure, no en la producció ni la comercialització de l'oli, sinó en la producció de les àmfores per a transportar-lo, *id est*, la gestió de les *figlinae*. L'aparició de les dones en els segells és molt menor a la de *tituli picti*. En l'elaboració d'aquest treball n'hem testimoniat 5. En tant que en molts segells la nomenclatura es llegeix de forma abreujada, és probable que algunes inicials de noms femenins es llegeixin com masculins (Morretta 1999: 237).

M. H. Callender assenyala que aquest segell és un excel·lent exemple de la dimensió del comerç en àmfores, ja que a part d'estar testimoniat a Roma (CIL XV 2719), apareix en altres llocs com la ciutat romana de *Silchester* (Anglaterra), Sens (França) i *Aquincum* (Hongria) (Callender 1965: 76). Els *Attenii*, diu Morretta, són ben coneguts a

la Bètica (Morretta 1999: 237), però *Attenia Cytonis* sembla ser l'única de la família que es dedica al negoci de l'oli. El seu taller l'hauríem de situar, en tot cas, a Coria del Río.

3.2.10. *Iulia Terentiana* i *Iulia Urbica*

Un altre segell reporta el nom de *Iulia Terentiana* (Segell 3), trobat a Malpica-sud (Palma del Río, Còrdova), on es trobaria la *figlina* associada. Segells amb el mateix nom han estat trobats a Lancaster i Londres (Chic García 1985: 48; Étienne i Mayet 2004: 165; Callender 1965: 145, n° 777). *Iulia Terentiana*, igual que la majoria de les dones esmentades, forma part del negoci familiar. Més de trenta *Iulii* apareixen a *tituli picti* beta de la meitat del segle II dC, del 180 i de la meitat del segle III dC (Morretta 1999: 237; Chic García 1988: 27-30). M. H. Callender evidencia un *Iulius Terentianus* (Callender 1965: 145) a una inscripció funerària trobada a *Olisipo* (Lisboa) (CIL II 5100; cf. Annex 23). Desconeixem, però, si es tractaria d'algun familiar de *Iulia Terentiana*. En un segell trobat a La Botica, Peñaflores (Sevilla) (Étienne i Mayet 2004: 165, n° 699; Chic 1985: 54-55) es llegeix el nom de *Iulia Urbica* (Segell 4). Aquest segell ja era conegut a Roma (CIL XV 2965). Una *Iulia Urbica* és també esmentada en una inscripció funerària apareguda a Roma (CIL VI 20733; cf. Annex 24).

3.2.11. *Iunia Melissa*

Una altra propietària d'una *figlina* és *Iunia Melissa: II IUNI(orum) MELISSI ET MELISS(a)E* (Segell 5), un dels segells més difosos per l'occident romà. A part del mont Testaccio (CIL XV 2967, 1-8 i 10-11), el segell és testimoni a Colchester, Handbridge, Londres, Malton, Ospringe, South Shields, St. Albans, Wroxeter, York, Augst, Engehalbinsel, Kapersburg, Metz, Zugmantel, St. Gervais-sur-Arve, Santiponce, Dept. De l'Allier, St. Cyr-sur-Dive, Lison, Foret de Compiègne, Ober-Parth, Grozen, Mandeuere, Worms, Hedderheim, Wiesbaden, Saalburg, Stolberg, Tournai, Alexandria i Frejus (Chic García 1985: 34), així com a Ostia (CIL XV 2967, 9), l'Alguer (Mastino-2005b, p. 226) i Astigi (AE 2012, 749). Aquest segell correspon a la *figlina* de Las Delicias (Écija) (Étienne i Mayet 2004: 166; Chic García 1985: 34). La família dels *Iuni Melissi* sembla estar lligada a la *figlina Paterniana* (CIL XIII 10 002). En una àmfora de Roma i una altra de Wiesbaden que porten aquest segell, es llegeix també el segell *F PATERNI* (Chic García 1985: 34). Els *Iuni Melissi* haurien monopolitzat al segle III dC les relacions entre l'àrea productora d'oli de la Bètica propera a la *figlina* de Las Delicias i el *limes* germànic, tractant-se, probablement, d'una distribució annonària militar.

CONCLUSIONS

Si bé hem exposat una quinzena de dones testimoniades en l'epigrafia amfòrica bètica, hem de tenir present que el total de noms femenins evidenciats supera els seixanta. No és casualitat que aquestes evidències es concentrin en època imperial, sobretot en la segona meitat del segle II dC. Com bé s'ha explicat prèviament, a inicis de l'Imperi, les dones havien obtingut un gran nivell d'independència socioeconòmica respecte al seu estat inicial i ja ben entrat el segle II dC la tutela és qüestionada i fins i tot considerada un fet purament formal (Gai. *Inst.* I, 190). Tot això ofereix a les dones la possibilitat de gestionar amb més llibertat les seves propietats. De fet, la visió negativa dels autors clàssics envers les dones pot respondre a una reacció per la creixent independència femenina.

L'aparició de noms femenins en l'epigrafia amfòrica coincideix, no només en cronologia, sinó també geogràficament amb la majoria d'inscripcions hispàniques que recullen mostres d'evergetisme per part de dones, a la província Bètica. Tot i només conèixer amb seguretat una *negotiatrix olearia ex provincia Baetica*, l'epigrafia amfòrica reporta els noms d'altres negociants, dedicades a tasques diferents segons el registre epigràfic on apareixen. Així doncs, les dones esmentades en els segells serien propietàries de tallers amfòrics. En els *tituli picti* beta apareixen les dones encarregades de la difusió de l'oli, *id est*, comerciants, i en els *tituli picti* delta, les propietàries dels *fundi* productors d'olives. Cal tenir present, però, que si tots els testimonis són de la Bètica d'entre els segles I i III dC, ni d'altre temps ni d'altra zona, és degut a que tots provenen del mont Testaccio, que no deixa de ser un *unicum*, que comporta un biaix en la quantitat d'informació disponible respecte a aquest cas particular. El fet que les àmfores del Testaccio formessin part d'un comerç especialment controlat com era el de l'*annona*, sumat a l'alt grau de conservació dels *tituli picti*, dona com a resultat l'obtenció d'una proporció molt alta d'aquesta informació respecte a la resta de contextos arqueològics d'on es recuperen altres àmfores.

A partir de l'estudi d'aquesta selecció de dones, s'ha pogut veure que la majoria d'elles no treballava en solitari, però això no significa que ho fessin acompanyades d'un altre home, com és el cas d'*Antonia Agathonice*, associada amb el marit, o de *Caecilia Charitosa*, associada amb el pare i continuadora de la tradició empresarial familiar. Sinó que en molts casos veiem una cooperació entre dones de la mateixa família, com podrien ser *Aelia Aeliana* i *Aelia Marciana* i com és el cas de *Coelia Mascellina*, que continua amb el llegat matern. Cal tenir present que, tot i ser presentada públicament com a

negotiatrice, a la mare de *Coelia Mascellina* l'acompanya la qualitat de *castitate incomparabili*. Per tant, si bé aquestes dones es dedicaven a tasques que anaven en contra dels ideals de l'època, eren respectades i fins i tot elogiades.

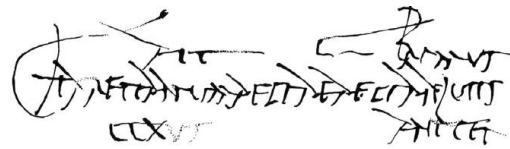
Bé es trobessin al capdavant de *figlinae*, bé fossin propietàries de *fundi* o bé gestionessin la comercialització de l'oli, aquestes dones gaudien d'una situació distingida en l'organització econòmica de la Bètica, situació que va més enllà de la condició femenina relatada en les fonts.

CORPUS EPIGRÀFIC

Tituli picti per àmfores

Àmfora 1

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

(CEIPAC 10161)

Tituli picti:

α: XXCV (85 lliures = 27,795 kg)

β: L· Antoni Epaphroditi

γ: [C]CXVI (216 lliures = 70, 63 kg, 78,76 litres)

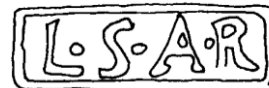
δ: acc(epit) g primus / chritianum aeliae aelian(ae) luyii / ccxui anicet(us)

Segell: LSAR

Liou Gassend 1990

Amar Liou 1984

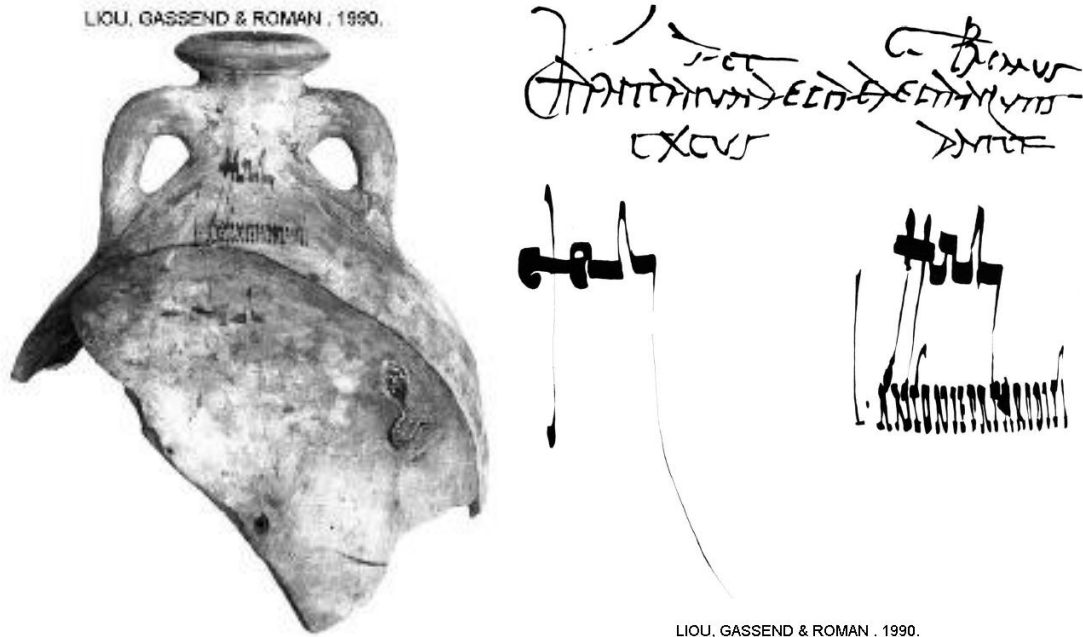
2 cm

Lloc de retrobament: derelictae Saint-Gervais 3 (Golfe de Fos, France)

Datació: època antonina

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10161; Liou, Gassend i Roman 1990: 168, nº 1, figs. 12-15, 19; Chic García 1988: 89; Amar i Liou 1984: 121, nº 154a.

Àmfora 2

(CEIPAC 10162)

Tituli picti:

α: XXCVI (85 lliures = 28, 12 kg)

β: L· Antoni Epaphroditi

γ: CXCVI (196 lliures = 64,09 kg, 71,47 litres)

δ: acc(epit) g primus / charitianum aeliae aelian(ae) luyii / excui anice(tus)

Segell: LSAR

Lloc de retrobament: derelictes Saint-Gervais 3 (Golfe de Fos, France)

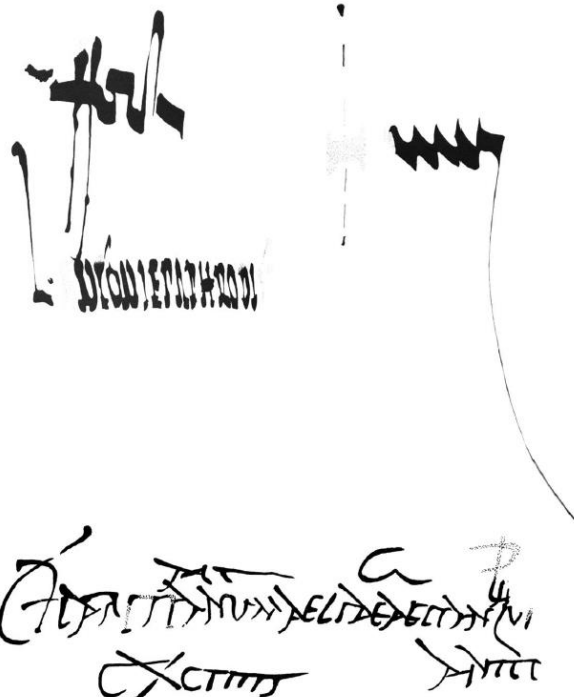
Datació: època antonina

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10162; Liou, Gassend i Roman 1990: 173, nº 3, fig. 21-24, 29; Amar i Liou 1984: 121, nº 154a; Liou 1980: nº 1, fig. 1 i 2.

Àmfora 3

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

(CEIPAC 10163)

Tituli picti:

α: XXCVI (86 lliures) 28,12 kg)

β: L· Antoni Epaphroditi

γ: [C]XCIII (195 lliures = 63,76 kg, 71,11 litres)

δ: acc(epit) g pri[mus] / charisianum aeliae aeliane lui[ii] / ccxciiii anice(tus)

Segell: LSAR

Lloc de retrobament: derelicte Saint-Gervais 3 (Golfè de Fos, France)

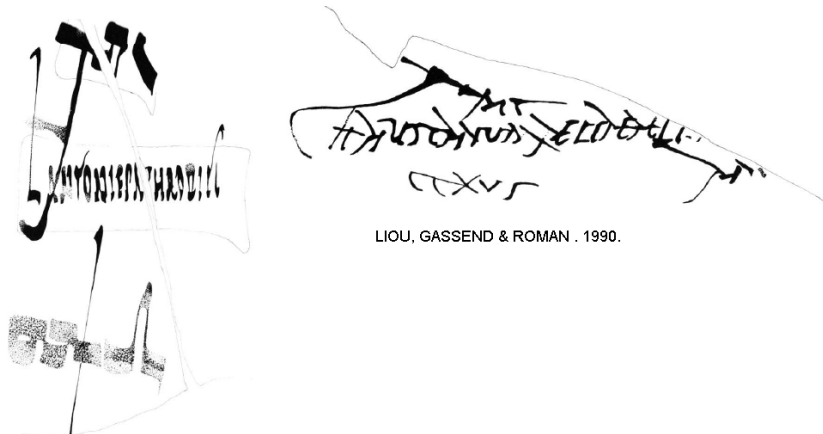
Datació: època antonina

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10163; Liou, Gassend i Roman 1990: 173, nº 4, figs. 25-28, 30; Chic García 1988: 89; Amar i Liou 1984: 121, nº 154a; Liou 1980: nº 3.

Àmfora 4

LIOU, GASSEND & ROMAN . 1990.

LIOU, GASSEND & ROMAN . 1990.

(CEIPAC 10164)

Tituli picti:

α: XCI (91 lliures = 29,75 kg)

β: L· Antoni Epaphroditi

γ: CCXVI (216 lliures = 70,63 kg, 78,76 litres)

δ: acc(epit) [---] / charisianum aeliae aeli[anae---?] / ccxvi ani[cet(us)]

Segell: LSAR

Lloc de retrobament: derelicte Saint-Gervais 3 (Golfè de Fos, France)

Datació:

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10164; Liou, Gassend i Roman 1990: 173, nº 6, figs. 34-36, 38; Chic García 1988: 89; Amar i Liou 1984: 121, nº 154a; Liou 1980, nº 4.

Àmfora 5

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

(CEIPAC 10174)

Tituli picti:

α: XXCV (85 lliures = 27,79 kg)

β: L· Antoni Epap[hroditi]

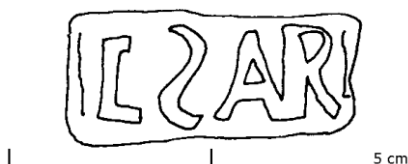
γ: [CCIII] (203 lliures = 66, 38 kg, 74,027 litres)

δ: [---] g primus / [---ael]iae aelian(ae) luuii / cciii anicet(us)

LIU, GASSEND & ROMAN. 1990

Segell: LSAR

Lloc de retrobament: derelicta Saint-Gervais 3 (Golfe de Fos, França)

Datació:

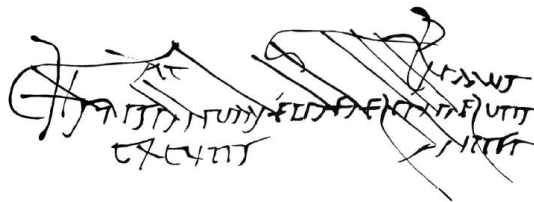
Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10174; Liou, Gassend i Roman 1990: 168, nº 2, figs. 16-18, 20; Chic García 1988: 89; Amar i Liou 1984: 121, nº 154b; Liou 1980: nº 5.

Àmfora 6

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

(CEIPAC 10175)

Tituli picti:

α: XC (90 lliures = 29,43 kg)

β: L[·] ?ntoni Epa[p]hroditi

γ: CXCVIII (198 lliures = 64.75 kg, 72,20 litres)

δ: acc(epit) g primus / charisianum aeliae aeliane luyii / cxciij anicet(us)

Segell: LSAR

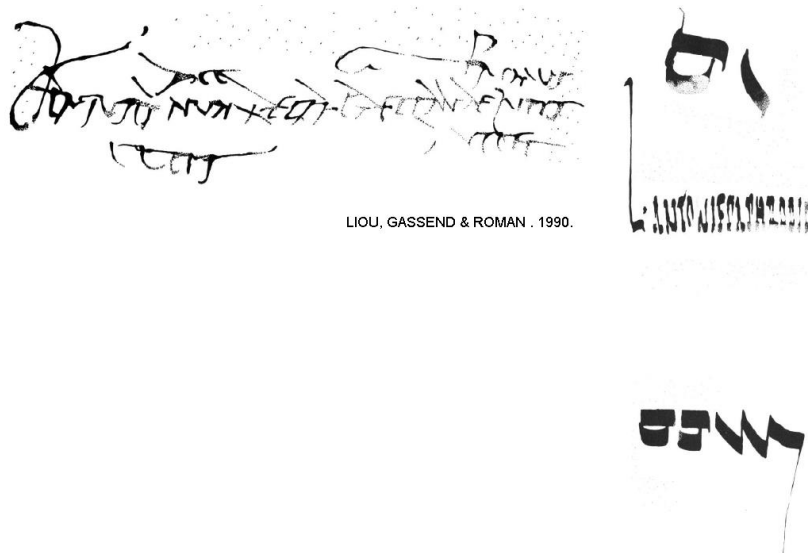
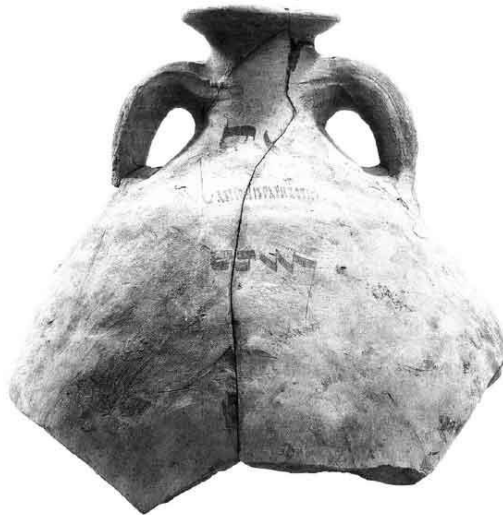
Lloc de retrobament: derelictes Saint-Gervais 3 (Golfe de Fos, França)

Datació:

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10175; Liou, Gassend i Roman 1990: 173, n° 5, figs. 31-33, 37; Chic García 1988: 89; Amar i Liou 1984: 121, n° 154b; Liou 1980: n° 2, fig. 2.

Àmfora 7

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

LIU, GASSEND & ROMAN . 1990.

(CEIPAC 10176)

Tituli picti:

α: CI (101 lliures = 33,027 kg)

β: L · Antoni Epaphroditi

γ: CCIII (203 lliures = 66,38 kg, 74,027 litres)

δ: acc(epit) g primus / charisianum aeliae aeliana luyii / cciii anicet(us)

Segell: LSAR

Lloc de retrobament: derelicta Saint-Gervais 3 (Golfe de Fos, France)

Datació:

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10176; Liou, Gassend i Roman 1990: 177, n° 7, figs. 39, 41, 42; Chic García 1988: 89; Amar i Liou 1984: 121, n° 154b.

Àmfora 8

LIOU, GASSEND & ROMAN . 1990.

LIOU, GASSEND & ROMAN . 1990.

(CEIPAC 10177)

Tituli picti:

α:

β:

γ:

δ: acc(επι) [---] / charisianum aeliae [---] / cxciii [---?] (193 lliures = 63,1 kg, 70,38 litres)

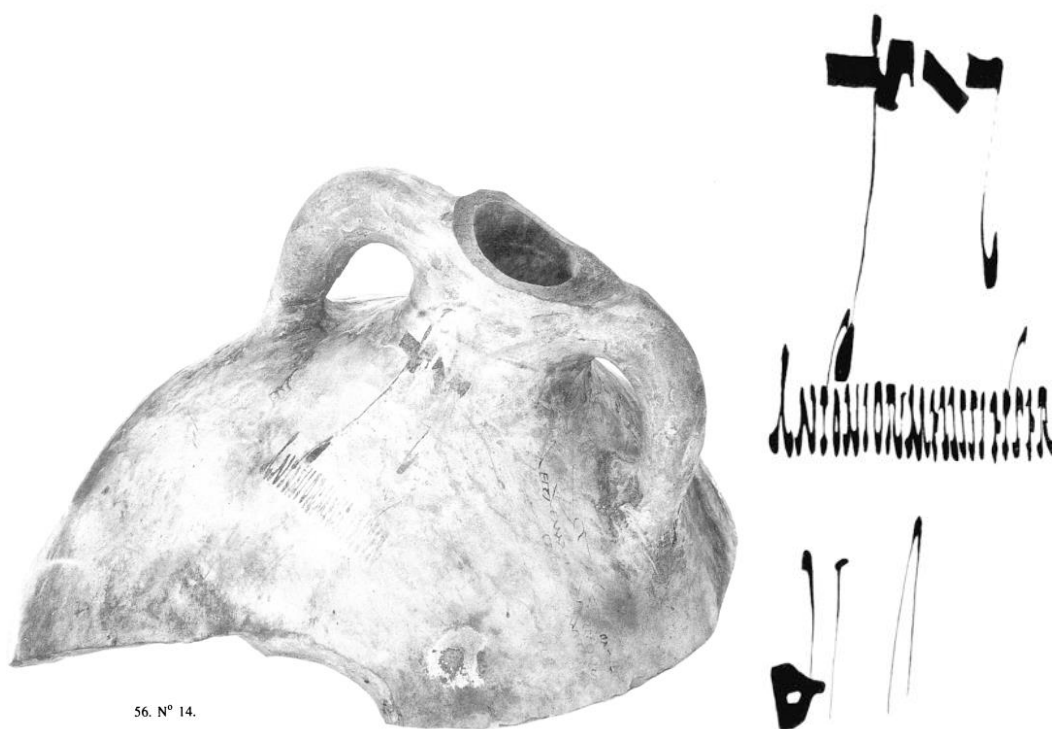
Segell: LSAR

Lloc de retrobament: derelicte Saint-Gervais 3 (Golfo de Fos, França)

Datació: època antonina

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10177; Liou, Gassend i Roman 1990: 177, n° 8, figs. 40 i 43; Chic García 1988: 89; Amar i Liou 1984: 121, n° 154b; Liou 1980: n°6.

Àmfora 9

Α
Β
Γ
Δ
Ε
Ζ
Η
Θ
Κ
Λ
Μ
Ν
Ξ
Ο
Π
Ρ
Σ
Τ
Υ
Φ
Χ
Ψ
Ω
ΑΑ
ΒΒ
ΓΓ
ΔΔ
ΕΕ
ΖΖ
ΗΗ
ΘΘ
ΚΚ
ΛΛ
ΜΜ
ΝΝ
ΞΞ
ΟΟ
ΠΠ
ΡΡ
ΣΣ
ΤΤ
ΥΥ
ΦΦ
ΧΧ
ΨΨ
ΩΩ
ΑΑΑ
ΒΒΒ
ΓΓΓ
ΔΔΔ
ΕΕΕ
ΖΖΖ
ΗΗΗ
ΘΘΘ
ΚΚΚ
ΛΛΛ
ΜΜΜ
ΝΝΝ
ΞΞΞ
ΟΟΟ
ΠΠΠ
ΡΡΡ
ΣΣΣ
ΤΤΤ
ΥΥΥ
ΦΦΦ
ΧΧΧ
ΨΨΨ
ΩΩΩ
ΑΑΑΑ
ΒΒΒΒ
ΓΓΓΓ
ΔΔΔΔ
ΕΕΕΕ
ΖΖΖΖ
ΗΗΗΗ
ΘΘΘΘ
ΚΚΚΚ
ΛΛΛΛ
ΜΜΜΜ
ΝΝΝΝ
ΞΞΞΞ
ΟΟΟΟ
ΠΠΠΠ
ΡΡΡΡ
ΣΣΣΣ
ΤΤΤΤ
ΥΥΥΥ
ΦΦΦΦ
ΧΧΧΧ
ΨΨΨΨ
ΩΩΩΩ
ΑΑΑΑΑ
ΒΒΒΒΒ
ΓΓΓΓΓ
ΔΔΔΔΔ
ΕΕΕΕΕ
ΖΖΖΖΖ
ΗΗΗΗΗ
ΘΘΘΘΘ
ΚΚΚΚΚ
ΛΛΛΛΛ
ΜΜΜΜΜ
ΝΝΝΝΝ
ΞΞΞΞΞ
ΟΟΟΟΟ
ΠΠΠΠΠ
ΡΡΡΡΡ
ΣΣΣΣΣ
ΤΤΤΤΤ
ΥΥΥΥΥ
ΦΦΦΦΦ
ΧΧΧΧΧ
ΨΨΨΨΨ
ΩΩΩΩΩ

(Liou i Gassend 1990: 196, n° 14, fig. 56, 58, i 60)

Tituli picti:

α: XCII (92 lliures = 30,08 kg)

β: Antonioru(m) Melissi et Per(egrini)

γ: CXXCVI[I] (187 lliures = 61,15 kg, 68,19 litres)

δ: acc(εpit) g oni[.?)] / aeliae marcianae callecr lui / cxxuii anicet(us)

Segell: LSAR

Lloc de retrobament: derelicta Saint-Gervais 3 (Golfe de Fos, France)

Datació:

Referències bibliogràfiques: Liou, Gassend i Roman 1990: 196, n° 14, fig. 56, 58 i 60;

Chic García 1988: 90.

Àmfora 10

Tituli picti:

α: XCIII

β: Antonior(um) Melissi et Pereg(rini)

γ: CCXII

δ: acc(epit) g[---] / aeliae marc[i]an[ae] ca[---] lui / ccxii anicet(us)

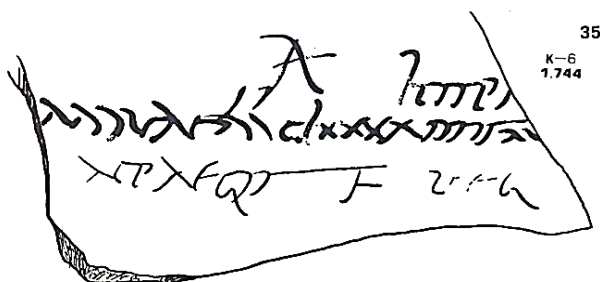
Segell: LSAR

Lloc de retrobament: derelicte Saint-Gervais 3 (Golfe de Fos, France)

Datació:

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 10178; Liou, Gassend i Roman 1990: 177, n° 15, figs. 57, 59 i 61; Chic García 1988: 90; Amar i Liou 1984: n° 154b.

Àmfora 12

(Rodríguez Almeida 1980: nº 35)

Tituli picti:

α:

β:

γ:

δ: R hispa[l--- / ---] mariae AA cl xxxxiiii ru[--- / acp aegis f veg

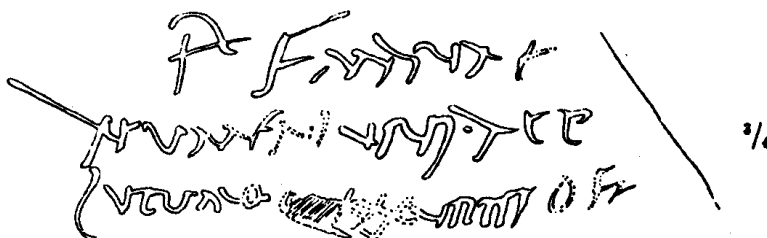
Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: Època antonina (Morretta 1999: 244)

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 39132; Rodríguez Almeida 1980: nº 35.

Àmfora 13

superest tantum δ

(CEIPAC 22670)

Tituli picti:

α:

β:

γ:

δ: R(ecognitum?) f(iglinae) Mariae / Numeri Ursi ac(ce)p(it=) / Lucumo C[L]XXXVIII

Ofe---

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: 145-161 dC

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 22670; CIL XV 4436.

Àmfora 14

α XXXCVIII
 β MARIAE Q F·POSTUMINAE
 γ //CXVS

(CEIPAC 22104)

Tituli picti:

α : XXXCVIII

β : M[a]riae Q. f(iliae) Postuminae

γ : [C]CXVI

δ : ++[---]

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: 149 dC (Morretta 1999: 242)

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 22104; CIL XV 3960.

Àmfora 15

α desideratur
 β MARIAE Q.f. postuminae
 γ vestigia

δ ε
desiderantur

(CEIPAC 22105)

Tituli picti:

α :

β : Mariae Q. [f(iliae) Postuminae]

γ :

δ :

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació:

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 22105; CIL XV 3961.

Àmfora 16

(CEIPAC 30214)

Tituli picti:

α:

β: *Mariae [Q. f(iliae)] Postum[inae]*

γ:

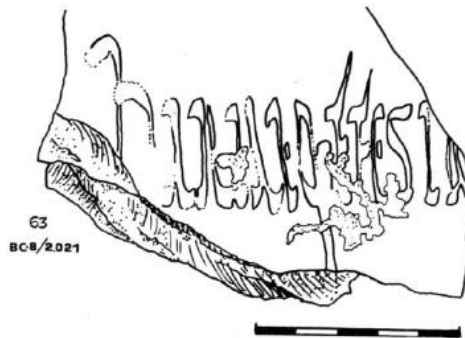
δ:

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: 161 dC (CEIPAC 30214)

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 30214; Blázquez Martínez, Remesal Rodríguez 2001: n° 6.

Àmfora 17

(Rodríguez Almeida 1979: 942, n° 63)

Tituli picti:

α: *LXX[---*

β: *Mariae Q. f(iliae) Fesia[nae---*

γ: *[CC]X[---*

δ:

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: meitat s. II dC (Rodríguez Almeida 1979: 942)

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 39054; Rodríguez Almeida 1979: 942, n° 63.

Àmfora 20

β: [D] CAE ONESIMI
[ET CH]ARITOSAE FIL

(Almeida 1979: n° 33)

Tituli picti:

α:

β: [D] Cae(cili) Onesimi / [et Ch]aritosae Fil(iae)

γ:

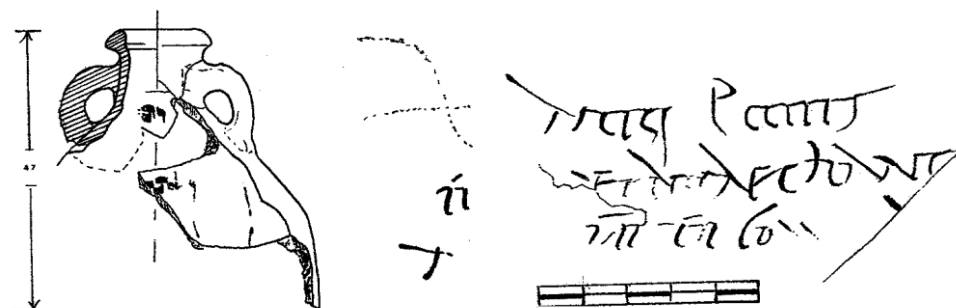
δ:

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: meitat del segle II dC

Referències bibliogràfiques: Rodríguez Almeida 1979: n° 33.

Àmfora 21

(Rodríguez Almeida 1994: n° 142)

Tituli picti:

α: CI

β:

γ: [---]XCI

δ: R Astigi p(ondo) CCIII / [A]el[iae] Aelianae Charit[osae?] / A[urelio] III et
Com[mo]d[o II cos]

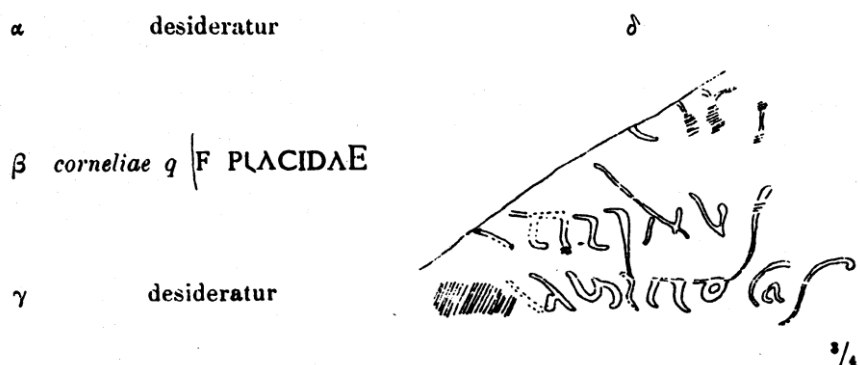
Segell: QIMFN (Remesal Rodríguez 1994: 275a, fig. 34)

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació:

Referències bibliogràfiques: Étienne i Mayet 2004: n° 643g; Remesal Rodríguez i Aguilera Martín 1999: 122, fig. 23; Remesal Rodríguez 1994: 275a, fig. 34; Rodríguez Almeida 1994: n° 142 i 181.

Àmfora 22

(CEIPAC 21921)

Tituli picti:

α:

β: Corneliae Q. f(iliae) Placidae

γ:

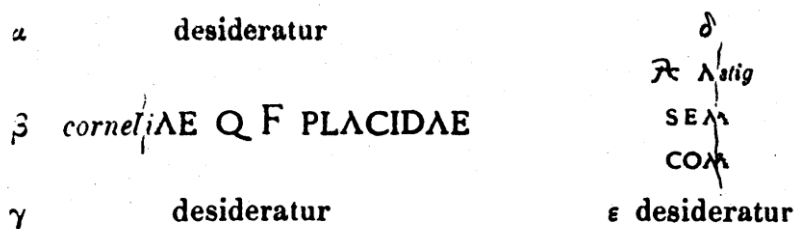
δ: [-----] / [----- A']tilinus / [Aproniano et M]aurico cos

Lloc de retrobament: Horti Torlonia

Datació: 191 dC

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 21921; Rodríguez Almeida 1980: 123, fig. 9, nº 2; CIL XV 3845.

Àmfora 23

(CEIPAC 21922)

Tituli picti:

α:

β: [Corneli]ae Q. f(iliae) Placidae

γ:

δ: R A[stig(---) [-----?]] / sem[-----] / com[-----]

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: 179 dC

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 21922; CIL XV 3846.

Àmfora 24

α XC
 β CORNELIAE Q F PLA|cidae
 γ evanuit

(CEIPAC 21923)

Tituli picti:

α : XC

β : Corneliae Q. f(iliae) Pla[cidae]

γ :

δ :

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació:

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 21923; CIL XV 3847a.

Àmfora 25

b
CV
co|RNELIAE Q F| placidae
CCVV|

(CEIPAC 21924)

Tituli picti:

α : [---]CV[---]

β : [Cor]neliae Q. f(iliae) [Placidae]

γ : CCVV[---]

δ :

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: 179 dC

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 21924; CIL XV 3847b.

Àmfora 26

α XCI///S

β L AEMILIAIT

γ desideratur

δ

Ϝ CORD CXC

PROCVLAE

COMMODO et laterano cos a. 154

ε desideratur

(CEIPAC 21691)

Tituli picti:

α: XCI [---]I

β: L Aemili Alt[---]

γ:

δ: R Cord(---) CXC[-----] / Proculae [-----] / Commodo [et Laterano cos]

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: 154 dC

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 21691; CIL XV 3695a.

Àmfora 27

superest tantum δ

Ϝ

PROCLAE E?

(CEIPAC 22684)

Tituli picti:

α:

β:

γ:

δ: R [---] / Proclae e[--- -----?]

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: 145-149 dC

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 22684; CIL XV 4448.

Àmfora 28

superest tantum
 β χ ICINIAE OPTA τ tae

(CEIPAC 22056)

(CIL, BBAW)

Tituli picti:

α :

β : [L]icinia Opta[tae]

γ :

δ :

Lloc de retrobament: *Horti Torlonia* (Roma)

Datació: s. III dC? (Morretta 1999: 242)

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 22056; CIL XV 3933.

Segells

Segell (*signaculum*) 1

(EDR005000; Taglietti 1994: fig. 3 a-b)

(EDR005000)

COELIAE CN. F. MASCELLINAE / KOIA(IHΣ) MACKEΛΛEΙ/NHC

Lloc de retrobament: Riu Tíber (Roma)

Datació: 130-170 dC (EAGLE EDR005000)

Referències bibliogràfiques: Taglietti 1994: 162-163, fig. 3 a-b; CIL XV 8166.

Segell 2

A stylized inscription in black ink on a light background. The text is arranged in two lines: 'ATTENIAE' on top and 'CYTONIDIS' below it. The letters are thick and blocky, with some internal texture or graininess.

(Chic 1985: 50, n° 1043)

A stylized inscription in black ink on a light background. The text is arranged in two lines: 'ATTENIAE' on top and 'CYTONIDIS' below it. The letters are thick and blocky, with some internal texture or graininess.

(Blázquez Martínez i Remesal
Rodríguez 2007: n° 553)

A stylized inscription in black ink on a light background. The text is arranged in two lines: 'ATT' on top and 'CYTO' below it. The letters are thick and blocky, with some internal texture or graininess.

(Callender 1965: n° 150)

Segell: ATTENIAE / CYTONIDIS

Lloc de retrobament: Coria del Río; Mont Testaccio; Horti Torlonia

Datació: 255/254 dC (Blázquez Martínez, Remesal Rodríguez 2007: n° 553)

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 1505-1508; Remesal, Rodríguez 2022: 344;
Étienne i Mayet 2004: n° 161a-b; Chic García 1985: 50, n° 1043; Callender 1965: n°150;
CIL XV 2719.

Segell 3

A stylized inscription in white ink on a dark, rounded rectangular background. The text is 'IVLTEREN' in a bold, blocky font.

(Étienne i Mayet 2004: 165, n° 698a)

Segell: IVL(iae) TEREN(tianae)

Lloc de retrobament: Malpica Sur (Palma del Río)

Datació

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 11407; Étienne i Mayet 2004: n° 698; Chic García
1985: 48, lám. 23, n° 461; Callender 1965: 145, n° 777.

Segell 4

(Étienne i Mayet 2004: 165, n° 699)

Segell: IVL(iae) VRBIC[E]

Lloc de retrobament: *Horti Torlonia* (Roma)

Datació:

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 2936; Étienne i Mayet 2004: n° 699; Chic García 1985: 54-55; Callender 1965: 145, n° 778; CIL XV 2965.

Segell 5

(Étienne-Mayet 2004: 166)

Segell: II IVNI(orum) MELISSI / ET MELISS[a]E

Lloc de retrobament: Mont Testaccio (Roma)

Datació: 210-250 dC (Étienne i Mayet 2004: 167)

Referències bibliogràfiques: CEIPAC 1990; Étienne i Mayet 2004: 166-67, n° 706; Callender 1965: 159, n° 879b; CIL XV 2967a-b.

BIBLIOGRAFIA

- ALFARO GINER, C. (2012). «Dona i treball a la Hispània prerromana i romana». A Zaragoza Gras, J.; Fortea Domènech, G. (eds.). *ΓΥΝΑΙΚΕΣ, Mulieres: Mirades sobre la dona a Grècia i a Roma*. Tarragona: Arola Editors, p. 155-78.
- AMAR, G.; LIOU, B. (1984). «Les estampilles sur amphores du golfe de Fos» *Archaeonautica* 4, CNRS, Paris, pp. 145-211.
- BENOIT, F. (1952). «L'Archéologie sous-marine en Provence: IV. Bouchons d'amphores, commerce du vin et viticulture». A *Rivista di Studi Liguri* 18, p. 275-79.
- BERNI MILLET, P. (2008). «Epigrafia anfòrica de la Bètica. Nuevas formas de análisis». Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- (2021). «Producción anfòrica en Hispania: la evidencia epigráfica». A Broekaert, W; Delattre, A.; Dupraz, E.; Estaran Tolosa, M. J. *L'épigraphie sur céramique : l'instrumentum domesticum, ses genres textuels et ses fonctions dans les sociétés antiques*. Genève: Droz, p. 19-46.
- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M.; REMESAL RODRÍGUEZ, J. (2003). *Estudios sobre el Monte Testaccio (Roma) III*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- (2007) *Estudios sobre el monte Testaccio (Roma) IV*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M.; REMESAL RODRÍGUEZ, J.; RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. (1994): *Excavaciones arqueológicas en el Monte Testaccio (Roma). Memoria campaña 1989*. Madrid: Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales.
- BRAITO, S. (2020). *L'imprenditoria al femminile nell'Italia romana: le produttrici di opus doliare*. Roma: Scienze e Lettere.
- BRUZZA, L. (1872). «Sopra vari oggetti rinvenuti sul Testaccio e nell'Emporio romano». *Bullettino dell'Instituto di Corrispondenza Archeologica*, p. 139ss.
- BUONOPANE, A. (2020). *Manuale di epigrafia latina*. Roma: Carocci.
- BUONOPANE, A.; CENERINI, F. (2003). *Donna e lavoro nella documentazione epigrafica. Atti del I Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica*. Faenza: Fratelli Lega Editori.
- CALLENDER, M. H. (1965). *Roman amphorae: with an index of stamps*. London: Oxford University Press

- CANTARELLA, E. (1989). «La vitta delle donne». A *Storia di Roma. 4. Caratteri e morfologie*. Torino: Giulio Einaudi Editore, pp. 557-608.
- (1991). *La mujer romana*. Santiago de Compostela: Universidade Servicio de Publicacións e Intercambio Científico.
- (1997). *Pasado próximo: mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*. Madrid: Cátedra.
- CENERINI, F. (2009). *La donna romana. Modelli e realtà*. Bologna: Società editrice il Mulino.
- CHIC GARCÍA, G. (1985). *Epigrafía anfórica de la Bética, I, Las marcas impresas en el barro sobre ánforas olearias (Dressel 19, 20 y 23)*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- (1988). *Epigrafía anfórica de la Bética, II, Los rótulos pintados sobre ánforas olearias, consideraciones sobre la Annona*, Sevilla: Universidad de Sevilla.
- DIXON, S. (1984). «*Infirmas sexus: Womanly Weakness in Roman Law*». *Revue d'Histoire du Droit* 52, p. 343-71.
- DRESSEL, H. (1899). *Corpus Inscriptionum Latinarum vol. XV Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum Domesticum Pars 2 fasc. 1. Adjectae Sunt Tabulae Duae Amphorarum et Lucernarum Formas Exprimentes*. Berlin: de Gruyter.
- ÉTIENNE, R.; MAYET, F. (2001). «Les élites marchandes de la péninsule Ibérique». A Navarro Caballero, M.; Demougin S. (eds.) *Élites Hispaniques*. Bordeaux: Diffusion De Boccard.
- (2004). *L'Huile Hispanique. Corpus des timbres sur amphores Dressel 20*. París: E. de Boccard.
- GAGO DURÁN, M. (2012). *La emancipación de la mujer romana en la Bética del Alto Imperio*. Córdoba: Servicio de Publicaciones Universidad de Córdoba.
- GALLEGO FRANCO, H. (1993). «La mujer hispanorromana y la actividad socioeconómica: las profesiones». *Minerva: Revista de filología clásica* 7, p. 111-128.
- GARCÍA BROSA, G. (1999). «*Mercatores y negotiatores: ¿simples comerciantes?*». *Pyrenae* 30, 173-190.
- GARCÍA SÁNCHEZ, M. (2012) «Les dones, les àmfors i la història de la dona en època hel·lenística». A Zaragoza Gras, J.; Fortea Domènech, G. (eds.). *ΓΥΝΑΙΚΕΣ, Mulieres: Mirades sobre la dona a Grècia i a Roma*. Tarragona: Arola Editors, p. 107-29.
- GARDNER, J. (1990). *Women in Roman Law and Society*. London: Routledge.

- GONZÁLEZ GUTIÉRREZ, P. (2021). *Soror. Mujeres en Roma*. Madrid: Desperta Ferro Ediciones.
- GUILLAMÓN, C. (2003). «Mujer, comercio y empresa en algunas fuentes jurídicas, literarias y epigráficas». *RIDA*, p. 155-93.
- HERNÁNDEZ GUERRA, L. (2018) *La mujer liberta en la sociedad hispano-romana durante el Imperio*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- KAMPEN, N. (1981). *Image and status. Roman working women in Ostia*. Berlin: Mann.
- LE GALL, J. (1969). «Métiers des femmes au Corpus Inscriptionum Latinarum». *Rev. Ét. Lat.* 47bis. 123-30.
- LIU, B. (1980). «Les amphores à huile de l'épave Saint-Gervais 3 à Fos-sur-mer: premières observations sur les inscriptions peintes». A Blázquez Martínez, J. M. (coord.) *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad. Primer Congreso Internacional*. Madrid: Universidad Complutense, p. 161-75.
- LIU, B., GASSEND, J. M.; ROMAN, R. (1990). «L'épave Saint-Gervais 3 à Fos-sur-Mer (milieu du Ier siècle ap. J.-C.). Inscriptions peintes sur amphores de Bétique. Vestiges de la coque». *Archaeonautica* 10, CNRS, Paris, p. 157-264.
- MAINARDIS, F. (2003) «*Sentia Secunda* e le altre: le donne produttrici di vetro nel mondo romano». A Buonopane, A.; Cenerini, F. (eds.) *Donna e lavoro nella documentazione epigrafica. Atti del I Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica*. Faenza: Fratelli Lega Editori, p. 87-112.
- MAÑAS ROMERO, I. (2019). *Las mujeres y las relaciones de género en la Antigua Roma*. Madrid: Síntesis.
- MARENGO, S. M. (2003). «Donne e produzione: esempi dalla *Regio V*». A Buonopane, A.; Cenerini, F. (eds.) *Donna e lavoro nella documentazione epigrafica. Atti del I Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica*. Faenza: Fratelli Lega Editori, p. 75-86.
- MEDINA QUINTANA, S. (2012). *Mujer y economía en la Hispania romana, oficio, riqueza y promoción social*. [Tesi doctoral, Universidad de Oviedo] <https://digibuo.uniovi.es/dspace/bitstream/handle/10651/12982/TDSilviaMedinaQuintana.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
- MIRÓN PÉREZ, M. D. (2000). «Biografías de la Historia Antigua». A Martínez, C.; Pastor, R.; De la Pascua, M. J.; Tavera, S. (dir.) *Mujeres en la Historia de España. Enciclopedia biográfica*. Barcelona: Planeta, p. 13-89.

- (2013). «La movilidad espacial de mujeres y su identificación en la Bética romana». *Hispania antiqua* XXXVII-XXXVIII, p. 299-323.
- MOLAS FONT, M. D. (1994). «La funció social del treball de les dones a Roma». A Vilanova, M. (comp.) *Pensar las diferencias*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Institut Català de la Dona, p. 75-84.
- MOMMSEN, T.; KRUEGER, P. (1973). *Corpus Iuris Civilis: Institutiones*. P. Krueger (ed.); *Digesta*. T. Mommsen (ed.). Zürich: Weidmann.
- MONGARDI, M. (2018). *Firmissima et splendidissima populi romani colonia: l'epigrafia anforica di Mutina e del suo territorio*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- MORRETTA, S. (1999). «Donne imprenditrici nella produzione e nel commercio dell'olio betico (I-III sec. D.C.) ». *Saitabi* 49, p. 229-45.
- NAVARRO CABALLERO, M. (2001) «Les femmes de l'élite hispano-romaine, entre la famille et la vie publique». A Navarro Caballero, M.; Demougin S. (eds.) *Élites Hispaniques*. Bordeaux: Diffusion De Boccard.
- PANCIERA, S. (1980). «Olearii». A *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. 36, The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History, p. 235-50. DOI: <https://doi.org/10.2307/4238707>.
- PEACOCK, D. P. S; WILLIAMS, D. F. (1986) *Amphorae and the Roman economy*. London: Longman.
- POMEROY, S. B. (1999). *Diosas, rameras, esposas y esclavas: mujeres en la antigüedad clásica*. Madrid: Akal.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J. (1986). *La Annona militaris y la exportación del aceite bético a Germania*. Madrid: Universidad Complutense.
- (1994). «Los sellos. Deducciones del estudio de los sellos y de la tipología anfórica sobre la composición del Monte Testaccio». A Blázquez Martínez, J. M., Remesal Rodríguez, J., Rodríguez Almeida, E., *Excavaciones Arqueológicas en el Monte Testaccio. Memoria de la Campaña de 1989*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- (2022). *Heinrich Dressel y el Testaccio: nuevos datos sobre los materiales y la formación del Corpus Inscriptionum Latinarum, XV*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J.; AGUILERA MARTÍN, A. (1999). «Addenda et corrigenda a los tituli picti y a los sellos de la campaña de 1989». A Blázquez Martínez, J. M.,

- Remesal Rodríguez, J. (eds.) *Estudios sobre el Monte Testaccio (Roma) I*.
Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E. (1972). «Novedades de epigrafía anforaria del Monte Testaccio». *Recherches sur les amphores romaines. Publications de l'École Française de Rome* 10, p. 107-241.
- (1979). «Monte Testaccio: i mercatores dell'olio della Betica». *MÉFRA* 91, n° 2, p. 873-975.
- (1980). «El Monte Testaccio, hoy: Nuevos testimonios epigráficos». A Blázquez Martínez, J. M. (coord.) *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad. Primer Congreso Internacional*. Madrid: Universidad Complutense, p. 57-102.
- (1983) «El emporio fluvial y el Testaccio: onomástica extra-anfórica y otros problemas». A *Producción y Comercio del Aceite en la Antigüedad*. Madrid, pp. 149-156.
- (1984). *Il Monte Testaccio. Ambiente, storia, materiali*. Roma: Quasar.
- (1994). «Los tituli picti». A Blázquez Martínez, J. M., Remesal Rodríguez, J., Rodríguez Almeida, E., *Excavaciones Arqueológicas en el Monte Testaccio (Roma). Memoria de la Campaña de 1989*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- SÁEZ FERNÁNDEZ, P.; CHIC GARCÍA, G. (1983). «La epigrafía de las ánforas olearias béticas como posible fuente para el estudio del colonato en la Bética». A *Producción y Comercio del Aceite en la Antigüedad*. Universidad Complutense de Madrid: Madrid, p. 139-210.
- TAGLIETTI, F. (1994). *Epigrafia della produzione e della distribuzione*. Roma: École Française de Rome.
- TREGGIARI, S. (1976). «Jobs for women». *American Journal of Ancient History* 1, n° 2, p. 76-104.
- (1979). «Lower class women in the roman economy», *Florilegium* 1, p. 65-86.
- VALENCIA HERNÁNDEZ, M. (1989-1990). «Mercator y Negotiator. Ambigüedad y realidad económica en la obra de Cicerón». *Caesaraugusta*, p. 66-67.
- VISCONTI, C. L. (1879). «Di un antico sigillo letterato di bronzo recentemente scoperto». *Bull. Com. Arch.* 7, p. 197-216.

Fonts clàssiques

- AULUS GEL·LI (1990). *Noctes Atticae*. Edició i notes de P. K. Marshall. Oxford: Oxford University Press.
- GAI (1943). *Instituciones*. Traducció d'A. D'Ors Pérez-Peix. Madrid: Instituto Francisco de Vitoria.
- JOVENAL (1961). *Sàtires*. Vol. I. Edició i traducció de M. Balasch. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- L. ANNEU SÈNECA (1925). *Consolacions*. Edició i traducció de C. Cardó. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- L. J. M. COLUMEL·LA (1977). *De Re Rustica I-IV*. Edició i traducció de H. Boyd. London: Loeb Classical Library.
- L. J. M. COLUMEL·LA (1988). *De los Trabajos del campo*. Edició de A. Holgado Redondo. Madrid: Siglo veintiuno de España Editores.
- M. PORCI CATÓ (1927). *D'agricolia*. Edició i Traducció de S. Galmés. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- M. V. MARCIAL (2022). *Epigrames*. Traducció de J. Juan Castelló. Martorell: Adesiara.
- M. TUL·LI CICERÓ (1953). *Segona Acció contra Verres*. Vol. VI. Edició i traducció de J. Vergés. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- PETRONI (2017). *Satíricon*. Traducció de Sebastià Giralt. Barcelona: Adesiara.
- PLINI (1927). *Lletres*. Vol. II. Edició i traducció de M. Olivar. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- SUETONI (1967). *Vides dels Dotze Cèsars. August*. Vol. II. Edició i traducció de J. Icart. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- SUETONI (1967). *Vides dels Dotze Cèsars. Claudi*. Vol. IV. Edició i traducció de J. Icart. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- TÀCIT (1930). *Annals*. Vol. I. Edició i traducció de F. Soldevila. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

TIT LIVI (2002). *Història de Roma. Vol. I*. Introducció de A. Fontán; Edició, traducció i notes de A. Cobos. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

VARRÓ (1928). *Del Camp*. Edició i traducció de Mn. S. Galmés. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

XENOFONT. (2013). *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology*. Edició de J. Henderson; traducció de E. C. Marchant i O. J. Todd. Cambridge: Loeb Classical Library.

Bases de dades epigràfiques en línia

Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby (EDCS)

<https://db.edcs.eu/epigr/hinweise/hinweis-es.html>

[Consultat entre febrer i maig del 2023]

Epigraphische Datenbank Heidelberg (EDH)

<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/inschrift/suche>

[Consultat entre febrer i maig del 2023]

Epigraphic Database Roma (EDR)

http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?lang=it&ver=simp

[Consultat entre febrer i maig del 2023]

Hispania Epigraphica Online (HEp)

http://eda-bea.es/pub/search_select.php?newlang=es

[Consultat entre febrer i maig del 2023]

ANNEXOS

1. CIL VI 11602

(Epigraphic Database Roma: EDR116689)

Hic sita est Amymone Marci optima et pulcherrima / lanifica pia pudica frugi casta domiseda

2. CIL II 1699

*Caesia T(iti) f(ilia) Celsa / an(norum) LXV h(ic) s(ita) e(st) / quod voto petiere suis
plerumque parentes / cuncta tibi dignae Caesia contigerant / lanifici praeclara fides
pietatis alumna / priscae praecipue fama pudicitiae / te rogo praeteriens dicas / s(it) t(ibi)
t(erra) l(evis) / q(uo)q(uo) v(ersum) l(ocus) p(edum) XII*

3. Suet. Aug. 101, 2

[2] *heredes instituit primos: Tiberium ex parte dimidia et sextante, Liuiam ex parte tertia (...)* [2] Com a hereus de primer grau, instituí Tiberi per una meitat i una sisena part, i Lívia per una tercera part (...)

[Trad. J. Icart]

4. Tac. Ann. II, 43, 4

[4] *sed praeter paternos spiritus uxoris quoque Plancinae nobilitate et opibus accendebatur (...)* Però, ultra l'orgull patern, (Pisó) era també inflammat per la noblesa i la riquesa de la seva muller Plancina (...)

[Trad. F. Soldevila]

5. Tac. Ann. II, 48, 1

[1] *Magnificam in publicam largitionem auxit Caesar haud minus grata liberalite, quod bona Aemiliae Musae, locupletis intestatae, petita in fiscum, Aemilio Lepido.* [1] Cèsar (Tiberi) afegí, a aquesta magnífica llarguesa oficial, una no menys agraïda liberalitat privada; perquè va donar els béns d'Emília Musa, dona rica morta sense

testament (els quals béns havien estat reclamats pel fisc) a Emili Lèpid.

[Trad. F. Soldevila]

6. Liv. I, 34

[4] *Lucumoni contra, omnium heredi bonorum, cum diuitiae iam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil, summo loco nata et quae haud facile iis in quibus nata erat humiliora sineret ea quo innupsisset.* [5] *Spernentibus Etruscis Lucumonem exule aduena ortum, ferre indignitatem non potuit, oblitaque ingenitae erga patriam caritatis dummodo uirum honoratum uideret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit.* [6] *Roma est ad id aptissima uisa: in nouo populo, ubi omnis repentina atque ex uirtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo uiro.*

[4] Lucumó, en canvi, hereu de tota la fortuna, encoratjat pels diners, prosperarà encara més quan es va casar amb Tanaquil, que era nascuda de casa bona i no hauria consentit fàcilment que la família en la qual havia entrat per matrimoni fos més humil que aquella en què havia nascut. [5] Com que els etruscs menyspreaven Lucumó perquè era fill d'un foraster exiliat, ella no va poder suportar la vergonya i, oblidant l'amor natural envers la seva pàtria, per tal de veure el seu marit respectat, prengué la decisió de marxar de Tarquínius. [6] Considerarà que Roma era el millor indret per als seus interessos: en una nació nova, on tota la noblesa era recent i sorgida del valor, hi podia haver un lloc per al seu fort i valent marit.

[Trad. A. Cobos]

7. Mart. VIII, 12

Vxorem quare locupletem ducere nolim quaeritis? uxori nubere nolo meae. Inferior matrona suo sit, Prisce, marito: non aliter fiunt femina uirque pares.

¿Voleu saber per què no vull casar-me amb una dona rica? Perquè no vull esdevenir l'esposa de la meua dona. La dona, Prisc, ha d'estar per sota del marit: no hi ha cap més camí perquè home i dona estiguin al mateix nivell.

[J. Juan Castelló]

8. Suet. Claud. 18-19

XVIII. [1] *Vrbis annonaeque curam sollicitissime semper egit.* [2] *cum Aemiliana*

XVIII. [1] Tingué sempre gran cura de la ciutat i del seu abast. [2] Quan el barri Emilià

pertinacius arderent, in diribitorio duabus noctibus mansit ac deficiente militum ac familiarum turba auxilio plebem per magistratus ex omnibus uicis conuocauit ac positus ante se cum pecunia fiscis ad subueniendum hortatus est, repraesentans pro opera dignam cuique mercedem. [3] artiore autem annona ob assiduas sterilitates detentus quondam medio foro a turba conuiciisque et simul fragminibus panis ita infestatus, ut aegre nec nisi postico euadere in Palatium ualuerit, nihil non excogitauit ad inuehentos etiam tempore hiberno commeatus. [4] nam et negotiatoribus certa lucra proposuit suscepto in se damno, si cui quid per tempestates accidisset, et naues mercaturae causa fabricantibus magna commoda constituit pro condicione cuiusque:
 XIX. [1] *ciui uacationem legis Papiae Poppaeae, Latino ius Quiritum, feminis ius IIII liberorum; quae constituta hodieque seruantur.*

cremà durant dies, es passà dues nits al «diribitòrium», i com que no n'hi havia prou amb l'ajut dels soldats i dels esclaus feu cridar pels magistrats la plebs de tots els barris, i amb unes cistelles plenes de diners davant seu, invità tothom a ajudar, tot oferint una recompensa segons els serveis de cadascú. [3] I també, havent-se produït una manca de queviures per una seguida de collites dolentes, la turba un dia l'aturà al mig del fòrum i l'aclaparà d'insults, tirant-li rosegons de pa i tot, de tal manera que no pogué entrar al palau sinó per una porta falsa, i llavors imaginà tots els mitjans per tal de fer arribar queviures, encara que fos a l'hivern. [4] Prometé, doncs, als proveïdors, determinats beneficis, prenent a càrrec seu qualsevol pèrdua que els temporals els poguessin ocasionar, i concedí importants prerrogatives als armadors de naus de càrrega, segons llur condició particular:
 XIX. a qui fos ciutadà romà, l'exempció de la llei Pàpia Popea; als llatins, els drets dels Quirites; a les dones, els privilegis de les mares de quatre fills. Aquestes disposicions són mantingudes avui dia.

[Trad. J. Icart]

9. Petron. Sat. 76

Ceterum, quemadmodum di uolunt, dominus in domo factus sum, et ecce cepi ipsimi cerebellum. Quid multa? coheredem me Caesari fecit, et accepi patrimonium laticlauium. Nemini tamen nihil satis est. Concupiui negotiari. Ne multis uos morer, quinque naues aedificaui, oneraui uinum — et tunc erat contra aurum — misi Romam.

¿Què més? Els déus van volguer que esdevingués l'amo de la casa, i ves per on vaig guanyar-me la voluntat del senyor. ¿Per què m'he d'allargar més? Em va fer el seu hereu, juntament amb el cèsar, i vaig rebre un patrimoni de senador. Però ningú en té mai prou. Em va agafar la dèria de fer negocis. Per no fer-me pesat només us diré que vaig fer

Putares me hoc iussisse: omnes naues naufragarunt. Factum, non fabula. Vno die Neptunus trecenties sestertium deuorauit. Putatis me defecisse? Non mehercules mi haec iactura gusti fuit, tanquam nihil facti. Alteras feci maiores et meliores et feliciores, ut nemo non me uirum fortem diceret. Scis, magna nauis magnam fortitudinem habet. Oneraui rursus uinum, lardum, fabam, sepladium, mancipia. Hoc loco Fortunata rem piam fecit: omne enim aurum suum, omnia uestimenta uendidit et mi centum aureos in manu posuit. Hoc fuit peculii mei fermentum. Cito fit quod di uolunt. Vno cursu centies sestertium corrotundauit. Statim redemi fundos omnes, qui patroni mei fuerant. Aedifico domum, uenaliciam coemo, iumenta; quicquid tangebam, crescebat tanquam fauus.

construir cinc naus, les vaig carregar amb vi —llavors es venia a pes d'or— i les vaig enviar a Roma. Es podria pensar que jo vaig donar l'ordre: totes les naus van naufragar. És un fet ben real, no pas una història inventada. En un sol dia Neptú es va empassar trenta milions de sestercis. ¿Creieu que em vaig donar per vençut? Coi, aquesta pèrdua no em va pas amargar, com si no hagués passat res! Vaig fer construir unes altres naus més grosses, més bones i més afortunades, perquè ningú posés pegues a la meua reputació d'home valent. Ja se sap: una nau grossa és més resistent. De nou vaig carregar-les amb vi, llard, faves, perfum i esclaus. En aquesta ocasió la Fortunata es va comportar amb lleialtat: va vendre tot el seu or i tots els seus vestits i em va posar cent monedes d'or a les mans. Això va ser el ferment de la meua riquesa. Va de pressa lo que volen els déus: amb un sol viatge vaig fer la xifra rodona de deu milions de sestercis. Tot seguit vaig tornar a comprar totes les finques que havien sigut del meu patró. Em construeixo una casa, acaparo les existències dels mercats d'esclaus i de bèsties de càrrega; tot lo que tocava creixia com l'espuma.

[Trad. S. Giralt]

10. Sen. *Helv.* 14, 3

[3] (...) *ut tamquam in tuis laborares, tamquam alienis abstineres; (...)*

[3] (...) Vós, tot i ésser sota la tutel·la paterna, contribuïreu a augmentar la riquesa dels fills; vós administràreu els nostres patrimonis treballant-hi com si fossin vostres, abstenint-vos-en com si fossin d'altri (...)

[Trad. C. Cardó]

11. CIL II 1192

Fabiae Q(uinti) f(iliae) H(adriani) l(ae) consularis [f(iliae) senatoris uxori] / senatoris sorori senatoris matri [qui sunt in r(e) p(ublica) n(ostra) pueri] / ingenui Iuncini item puellae i(ngenuae) Titianae eis] / quodannis in annos singulos HS L mili[um] usuras semisses] / dari volo quam summam bis in ann[o] natali G(ai) Seii viri mei] / K(alendis) Mai(i)s et meo VII K(alendas) Maias in aliment[orum] ampliacionem] / accipiant pueri ingenui HS XXX nummos pu[ellae] ingenuae HS 3 n(ummos) quam] / quam summam sufficere credo si tamen numerus [puerorum puellarumque s(upra) s(criptus)] / maior erit pro porc[t]ione qua inter masculos [ut distribuatur cavi] / distribui omnibus volo quod si amplius er[it in legato item aequabili]/[terq]ue inter eosdem distribuant[ur qui supererunt nummi]

12. CIL II 1471

Boni eventus / Aponia Montana sacerdos divar(um) Augustar(um) col(oniae) Aug(ustae) Fir(mae) / editis ob honorem sacerdotii circiensibus et / ob dedicationem aliis ex arg(enti) libris CL d(e) s(ua) p(ecunia) d(edit) d(edicavit)

13. CILA II 271; HAE 1027; AE 1958, 39

L. Aelius Quir(ina tribu) / Aelianus IIvir / m(un.) m(un.) F(l.) Naeuensis / cum Egnat(ia) M. (f.) Lupercilla uxore / adiectis specularibus et uelis / epulo dato ob dedicationem omnium statuarum quae in / his portic. ab iis datae et sub / inscriptione eorum positae sunt / d. d.

14. CIL II²/7 725

Veneri Aug(ustae) / L(ucius) Aelius / Aelianus / d(onum) d(edit)

15. CILA II, 41

D(is) [M(anibus)] s(acrum) / Aelia Aelia/na ann(or)um XX / mens(ium) IIII / pia in suis / h(ic) s(ita) e(st) s(it) t(ibi) [t(erra)] l(evis) / Oppia Firman(a) / mater

16. CIL VI 6826

Dis Manibus / Aeliae Tyche P(ublius) Aelius Helic et Aelia Tyche / parentes filiae piissimae et Aelia Marciana / sorori optimae fecerunt et sibi posterisque suis

17. CIL II 1474

Caecilia Trophime statuam Pietatis ex testament(o) suo ex arg(enti) / p(ondo) C suo et Caecili Silonis mariti sui nomine poni iussit / D(ecimus) Caecilius Hospitalis et Caecilia D(ecimi) f(ilia) Materna et Caecilia / Philete heredes sine ulla deductione XX(milia) posuer(unt)

18. Panciera 1980: 242

D. Caecilio / Onesimo, / viatori / apparitor[i] / Augustor[um], / diffusori [olear(io)] / ex Baet[ica], / here[d(es) fec(erunt)]

19. AE 1973, 71

(Epigraphic Database Roma: EDR075396)

[Ne]gotiatric(i?) olear(iae) ex provinc(ia) Baetic(a) item vini / [castit]ate incomparabili Cn(aeo) Coelio Masculo patri piis(simo) / Coelia Mascellina parentibus fecit

20. ILGN 584

D. M. / Coel(i) Mascelini, Coelia Chrysos / filio dulciss. fec. / Magoni aue

21. CIL VI 1387

D(is) M(anibus) / Corneliae / Procula et / Placida fec(erunt) / L(ucio) Stertinio Quin/tiliano Acilio / Straboni Q(uito) Cornello Rustico Apronio / Senecioni Proculo / proconsuli provin/ciae Asiae patri bene / merenti

22. CIL VI 21342

D(is) M(anibus) / Licinia Optatata / viva fecit sibi / et Suro coniugi / optimo defun / cto annorum / XXXX

23. CIL II 5100

*Dis Manibus / C(ai) Iuli C(ai) filii Gal(eria tribu) Terentia/ni anno(rum) XXXII et /
Iuliae Sex(ti) filiae Maxumae ann(orum) XX / et Terentia L(uci) filia Ammaeae*

24. CIL VI 20733

*D(is) M(anibus) / Iuliae Urbicae / co(n)iugi / b(ene) m(erenti) / M(arcus) Furius
Macell(us) / fecit / quae condita es(t) / q(uae) vix(it) an(nos) XXVIII*